PAUL FESCH

Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul

"Balık baştan kokar."
(Türk Atasözü)

Notlandırarak Çeviren
Erol ÜYEPAZARCI

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1605
KÜLTÜR SERİSİ: 913

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-014-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

Constantinople
Aux Derniers Jours
d' Abdul-Hamid

1.Basım: Pera İstanbul 1999
2. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Son Okuma: Hüseyin Özdemir

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İstanbul- 2021

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ VE ESER İLE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

1.GİRİŞ

Çevirisini sunduğumuz Paul Fesch'in eserine, ilk kez Abdülhamid tahttan indirilip Selanik'e sürüldükten sonra yazılan Abdülhamid karşıtı kitapların en bilinenlerinden biri olan Osman Nuri Bey'in *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı* adlı yapıtta atıf yapıldığını görmüştüm. Osman Nuri Bey kitabının "Abdülhamid ve Matbuat" başlıklı bölümü için aynen şunları yazmıştı:

> Mösyö Paul Fesch *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul* nam eserinde bu bahise taalluk eden malumatı pek müfid bir surette cem ve mütalâa eylemiş olduğundan bu bahsi, oradan aynen iktibas etti.[1]

Abdülhamid karşıtlarının eleştirilerinin ana unsurlarından biri olan matbuat ve sansür konusunun yazar tarafından kaleme alınmayıp bütünüyle bir başka kitaptan alıntılanması dikkatimi çekmişti. Sizin de bu çevirimiz kapsamında okuyacağınız gibi bu bölüm abartılı Abdülhamid karşıtlığının tipik bir örneği olarak göze çarpıyordu. Daha sonra Abdülhamid karşıtı birçok eserde Paul Fesch'in ismi zikredilerek veya hiç anılmaksızın ama onun satırları olduğu hemen belli olan alıntılara pek sık rastladım. Fesch'in eseri neredeyse Abdülhamid karşıtlarının ilk elden kaynak eseri; deyim yerindeyse kutsal kitabıydı.

Bibliyofili ile bibliyomani arasındaki ince çizgide yalpalayan çevirmeniniz için Paul Fesch'in kitabını bulup okumak farz olmuştu. Ancak kitabı bulmak mümkün olmadı; ulusal kütüphanelerimizde de yoktu. Dostum bütün sahaflara haber bırakıldı ama nafile Paul Fesch'ın kitabına ulaşamıyorduk.

Bir gün sahaf dostum rahmetli Sami Önal beni telefonla aradı ve heyecanla Paul Fesch'in kitabını bulduğunu söyledi. Romanya'ya yaptığı bir gezi sırasında meslek

---

[1] Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı.* Cilt: II, İstanbul 1327 (1910), s. 403.

aşkıyla sahaf dükkanlarına uğramış ve birinde hem de yazar imzalı Paul Fesch'in kitabını bulmuş ve almıştı. Aramızda kullandığımız sahaf argosuyla "deve yüküyle" para verip kitaba sahip oldum.

Kitabı okuyunca birçok nedenle dilimize kazandırılması gerektiğine hükmettim ve bu arada sahafiye meraklılarının çok iyi tanıdığı rahmetli Alaettin Eser'in bu arzumu duyunca heyecanla teşviki ve kitabı kendisinin yayınlaması ricası üzerine çevirme işine soyundum.

Ancak çevirmeye başlayınca pek çok noktada ilave izahatın gerekliliği ortaya çıktı. Daha sonra açıklayacağımız gibi eser tek yanlı bir görüşle kaleme alınmıştı ve söz konusu ettiği pekçok konuda okuyucuyu sahih bilgilerle aydınlatmak lüzumu vardı. Bunun sonucu kitabı hiç sansürlemeden ayniyle çevirdik ama kitap hacminin neredeyse üçte biri kadar tutan dipnotlarla bilgi vermek zorunda kaldık. Eser 1999'da yayınlandı, yayıncısının kısıtlı imkanları nedeniyle az sayıda basıldı ama meraklılarınca beklentimin de üstünde ilgi gördü.

Günümüzde II. Abdülhamit üzerine yayınlanmış çok sayıda eser olduğunu görüyorum. Abdülhamit hiç olmadığı kadar gündemde; televizyon dizilerine konu oluyor. Bir zamanların "Kızıl Sultan"ı bugünlerin "Ulu Hakan"ına dönüyor. Ezeli derdimiz olan yermede ve övmede sınır tanımamamız, bir türlü objektif olamamamız bir kere daha kendini gösteriyor. Bu furyada geçmişte Abdülhamid'i acımasızca yererken kullanılan en önemli kaynaklardan olan bir yapıt olması, Avrupalı fodulluğunun ve çifte standardının emsalsiz bir örneği oluşturması ama bu arada başka hiçbir kaynakta bulamayacağımız ilginç bilgileri de vermesi ve bu bilgiler yardımıyla objektif değerlendirmelere yardımcı olabileceği nedeniyle Paul Fesch'in kitabının bu kez Ötüken Neşriyat'tan yayınlanmasının yararlı olacağını düşündük. Bu arada ilk baskıdan bu yana geçen yirmi yıl içinde edindiğim veya ortaya çıkan yeni bilgiler ışığında da eseri değerlendirmek imkanı da vardı.

Eserin dilimize neden kazandırılması gerekliliğini anlatmanın yanında önce yazarı tanıtmak, yazarın Türkiye ve Türklerle ilgili yorumlarının niteliğini belirtmek, kitabın muhteviyatı hakkında bilgi vermek gereklidir kanaatinde olduğumdan; bu epeyi geniş ön sözümüze bu bahislerle başlayacağız.

II-YAZAR

Paul Fesch (1858-1910) döneminde tanınmış bir gazetecidir. Çevirisini sunduğumuz *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul* adlı eseri Paris'te 1907 Kasımı'nda basılmıştır. Kitap yayınlandığında Abdülhamid henüz tahttadır. Yazar kitabına "Abdülhamid'in Son Günleri" başlığını atarken hangi öngörüyle hareket etmiştir bilmiyoruz ama kitabı II. Meşrutiyet'in ilanından topu topu sekiz ay, padişahın tahttan indirilmesinden de on beş ay önce yayınlandığını düşünürsek tesadüf bile olsa "Abdülhamid'in Son Günleri" derken doğru bir tahminde bulunduğu gerçektir.

Yazarın eserini yazmadan önce İstanbul'a geldiği ve bir süre kaldığı, bu ikameti

sırasında İstanbul'daki Fransızlar ve Abdülhamid karşıtı Türklerle görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Yine kitabın satırlarından çıkardığımız bilgiler, o dönem Fransa'da yaşayan Abdülhamid karşıtlarıyla özellikle Sultanzade Sabahattin Bey[2] ile yakın ilişkiler içinde bulunduğu anlaşılıyor.

Paul Fesch araştırmacı bir gazetecidir. Sağ eğilimli bir politika yazarı, ateşli bir Fransız milliyetçisi, iyi bir Katolik ve belki de ılımlı bir monarşist olduğu; dönemin Fransa'yı yöneten aşırı laik siyasetçi ve yöneticileriyle pek çok konuda anlaşamadığı ve onları eleştirdiği, hatta dönemindeki kabul gören olumlu kanaatlerin aksine 1789 Fransız İhtilali'nin sonunda Fransa'yı anarşiye götürdüğü ve bunun etkilerinin hâlâ sürdüğü şeklinde bir düşünceye sahip olduğu okuyacağınız yapıtındaki satırlardan anlaşılmaktadır. Bu bağlamda laikliği anlamsızca din düşmanlığına çevirmek, jakoben düşünceleri sürdürmek, masonların etkisinde kalmakla suçladığı dönemin Fransız yönetici ve aydınlarına şiddetli eleştiriler getirmektedir. Eleştirilerinin odak noktalarının birini de Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki geleneksel etkisinin Fransa'nın yanlış politikaları yüzünden, Almanlar lehine gittikçe azalması oluşturmaktadır.

Paul Fesch vatandaşların hakları ve bu hakların korunması konusundaysa çok duyarlıdır. Kişilerin – Osmanlı söz konusu ise özellikle Hristiyanların- insanca bir serbestlik içinde yaşaması konusunda tam bir özgürlük taraftarıdır.

III-PAUL FESCH'İN TÜRKİYE VE TÜRKLERLE İLGİLİ YORUMLARININ NİTELİĞİ

Ancak altı önemle çizilmesi gereken bir husus; Paul Fesch'in Türkiye'ye ve Türklere bakış açısının ve değerlendirmelerinin –kişiliğiyle ilgili olan saptamalarımızdan bağımsız olarak- Batılılarda çoğu zaman egemen olan "çifte standart" uygulamasının tipik bir örneğini oluşturduğu gerçeğidir. Osmanlı ülkesinde yaşayan, para kazanan Avrupalıların veya yerli Hristiyanların hakları söz konusu olduğu zaman pek demokrat ve pek liberal olan yazar, bu haklar Müslüman Osmanlılar için bahis konusu olunca bu ilkelerin dışına çıkmakta sakınca görmemektedir. Mesela Lorando isminde Fransız tebaası bir Levantenin pek şüpheli olan bir alacağı yüzünden Fransız donanmasının Midilli gümrüğüne el koyması, yazara göre uluslararası hukuka hiç aykırı değildir. Sorunu uluslararası hukuka dayanarak çözmektense "Türklerin anlayacağı dille" çözmek tercih edilmesi gereken yöntemdir.

---

[2] Burada kastettiğimiz Prens Sabahaddin diye tanınan zattır. Kendisine Avrupalıların bilgisizliklerinden verdikleri "Prens" ünvanı Avrupa hanedanlarındaki uygulamaya göre de yanlıştır. Çünkü Abdülmecid'in kızının oğludur. Osmanlı hanedanında kız çocuklarının tahta veraset hakkı olmadığından çeviri bile olsa Sabahattin Bey'e "Prens" denmemesi gerekir. Prense eşdeğer unvan padişahın erkek çocuklarına verilebilir bunun da karşılığı "Şehzade" dir. Bunun için Sabahattin Bey'e padişahın kızlarının çocuklarına verilen ünvanla "Sultanzade" demeyi tercih ettik. (Çevirenin Notu)

Not: Bundan sonra metinde tarafımızdan verilen dipnotları (Çevirenin notu) ibaresiyle verilecektir.

Türkiye'deki Hristiyan azınlıklar için özgürlük taleplerini sıralarken Fransa egemenliğindeki Tunus, Cezayir ve Fas'ta yaşayan Müslüman halkın bu haklarını hiç aklına getirmemesi de onun için gayet normal bir husustur. Okuyucu eserde bu çifte standardın özellikle Hristiyan azınlıklar konusundaki bölümlerde pek çok örneğini görecektir.

Yazar buna rağmen Türk dostu olduğuna inanmaktadır ve bu dostluğun delillerini göstermek için bazı öğütler de(!) vermektedir. Mesela yeniden kurulmasını umduğu millet meclisinde her azınlığın temsil edilmesini ve mecliste de azınlıklara kendi dilleriyle konuşma olanağının sağlanmasını Türklerden beklediğini ifade etmektedir. Azınlıkların Müslümanlarla oy bazında eşit koşullarda temsili, zaten II. Abdülhamid'in hiçbir zaman ilga etmediği ama yürürlüğünü ertelediği Kanun-u Esasi'de de var olan bir hükümdür. Kanun-u Esasi'ye göre her erkek Hristiyan Osmanlı yurttaşı, Müslüman yurttaşlarla eşit haklarla temsilcilerini seçmek hakkına sahiptir. İlk mecliste de nüfuslarıyla orantılı olarak çok sayıda Gayrimüslim mebus vardır. Ancak mecliste konuşma dili Türkçedir ve milletvekillerinin Türkçe bilme zorunluluğu vardır. İşte Fesch bu durumu eleştirmekte ve dünyanın hiçbir meclisinde uygulaması olmayan bir şekilde mecliste her milletvekilinin kendi diliyle konuşmasını Türklerin kabul etmesini, Avrupa uygarlığına girebilmeleri için bir şart olarak ileri sürmekte ve bunu iyi niyetli bir teklif olarak önermektedir. Ama bu arada yukarıda da değindiğimiz gibi Fransa'nın hemen burnunun dibindeki Tunus, Cezayir, Fas gibi topraklardaki Müslüman çoğunluğun oy hakkı olmadığını, Fransa Meclisi'nde temsil edilmediğini hiç aklına getirmemektedir. Çünkü oralar Fransa sömürgesidir ve oraların sakinleri geri kalmış Müslümanlardır, onların uygar Fransız Meclisi'nde temsilinin Batı uygarlığı kriterleri içinde hiç önemi yoktur. Yahut da o dönemdeki Avusturya Macaristan İmparatorluğu Meclisi'nde Alman kökenlilerin Slav kökenli seçmenlere göre aynı sayıda seçmen için daha çok milletvekili seçme haklarına sahip olmasına karşın, Kanun-u Esasi'nin her tebaasını aynı hakları tanımasının altı çizilecek kadar önemli bir gelişme olduğunun hiç önemi yoktur da milletvekillerinden devletin resmî dilini bilmelerini istemeleri Türklerin azınlıklara karşı baskıcı eğilimlerinin bir örneğidir. Fesch daha da ileri gidip Türkler her Osmanlı uyruğunun memur olabileceğini kabul ettiler ama burada da devlet memuru olacakların Türkçe bilme koşulunu getirdiler, bu ne zorbaca(!) davranıştır diyebilmektedir. Devletin resmî dilini bilmeyen bir devlet görevlisinin nasıl hizmet verebileceğinin pratik bir yanıtını aramadan bu eleştiriyi yapabilmekte ve sayfalarca bu tezini ispat etmeye çalışmaktadır. Böyle bir uygulamanın uygar(!) Fransa'da söz konusu olup olmayacağını hiç düşünmeden Osmanlı dostlarına halisane niyetlerle bu zorbaca davranıştan vazgeçmelerini uygarlık adına önerebilmektedir.

Osmanlı tebaası Hristiyan azınlıkların askerlik görevinden muaf tutulmalarının doğru bir davranış olacağını kanıtlamak için gösterdiği çabaysa günümüzün okuyucusu için dönemin uygar Avrupalılarının Osmanlıya uyguladıkları çifte standartın emsalsiz bir örneğini oluşturacaktır. Hristiyan azınlıklar Müslüman Osmanlılara

ile bütünüyle aynı haklara sahip olmalıdırlar, ancak ortak vatanlarını gerekteğinde canlarıyla korumak için askerlik görevinden muaf olmalıdırlar. Çünkü onlar askerlik işlerine pek yatkın değildirler; ticareti iyi bilirler ama askerliği bilmezler. Zaten Osmanlı yönetimi örneğin 1877 Türk-Rus Savaşı'nda askere aldığı Müslüman gençlere bunun bir gaza olduğunu söylemiş ve savaşa dinsel bir renk katmıştır. O zaman Hristiyan azınlıklar da vatanlarına da saldırsa Hristiyan bir orduya karşı savaşmama hakkına sahiptirler. Kitapta dehşetle okuyacağınız gibi Ermeni Patriği'nin davetiyle bunu açıkça ilan da ederler ama asırlardan beri beraber yaşadıkları bu vatanda düşmanla savaşan ve ölen Müslümanlarla aynı hakları olması gayet doğaldır ve uygarlık gereğidir.

Fesch'in bu konudaki bir argümanı da Osmanlı ordusunda görev alan Gayrimüslim vatandaşlar arasında mirlivalık (generallik) ve benzer rütbelere gelen kişilerin sayısının az olmasıdır. Bunu yazan Fesch Fransızların Kuzey Afrika Müslümanlarından oluşan "Zühaf Alayları"nda bırakın mirliva mertebesini çavuş mertebesinde bir Müslüman olup olmadığını hiç incelemiş midir? Museviler söylediği dönemde Rus ve Alman ordularında subay olabiliyorlar mıydı? Uygar Fransa'da subay olabilen Dreyfus'ün sırf Musevi olduğundan dolayı başına neler gelmişti? Bütün bu sorular sorulabilir ve Fesch'in yaklaşımının ve çifte standartlarının niteliği ortaya konabilir.

Yine de Paul Fesch'i bu davranışları nedeniyle kınamak bize pek anlamlı gelmiyor. Yazarda oluşan bu değer yargısı, Batı'nın bugün de pek değişmeyen çifte standart uygulamasının ve bunun haklılığı için gösterilen *"farklı uygarlıklar"* kavramının bir sonucudur.

Yazarın bir ilginç saplantısı da inanılmaz boyutlara varan Abdülhamid karşıtlığıdır. Her türlü objektif değer hükümlerinin dışında ve inanılmaz indî hükümlerle oluşan bu düşmanlığın kapsamı çevirmen olarak bizi isyan ettirecek boyutlardadır ve eseri okurken göreceğiniz gibi pek çok yerde konuya yabancı olabilecek okuyuculara bilgi vermek açısından dipnotlarıyla bilgi vermek gereğini duyduk. Biraz ileride değineceğimiz üzere II. Abdülhamid her fani gibi eleştirilmeyecek bir kişi değildir. Ancak Fesch kanımızca bilinçaltındaki bir dürtüyle "doruğuna erişmiş emperyalizmin Osmanlı'ya yönelttiği oyunları örtbas etmenin gereği" olarak onu sürekli aşağılamış, eleştirmiş hatta gülünç ötesi bir davranışla güya kişisel psikolojisini incelemiştir(!). Bunu yaparken de anasının Ermeni olduğu gibi ilginç oryantalist masallardan hareketle Ermenilere düşman olmasının psikolojik nedenini bulmuş(!) ama bu buluşla da yetinmemiş babasının da Ermeni olduğunu dipnotta da olsa zikretmeden edememiştir.

Bu gülünç ötesi varsayımlar yanında akıllara zarar verecek çok daha dehşetengiz iddialar da ileri sürmüştür. II. Abdülhamid'in öldürüp Haliç'e attığı insan sayısı o kadar çoktur ki Haliç'teki gemiler bu cesetlerden dolayı doğru dürüst demirliyememekte ve çıpaları cesetlere takılmaktadır. Bu arada Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti sırasında geceleyin koynuna sokulan iki cariye de görevlerini yerine getirdikten sonra olayı kimseye anlatmamaları için boğdurulup Haliç'e atılmışlardır. Fesch,

karısı İmparotoriçe ile birlikte İstanbul'a gelen ve Dolmabahçe Sarayı'nda misafir edilen II. Wilhelm'in koynuna karısını yataktan çıkarıp cariyelerin nasıl sokulduğunu ise tabii ki açıklamamaktadır. Bütün bu oryantalist masallar; Fesch'in Abdülhamid eleştirilerinin ciddiyetinin boyutlarını gösterir ve gerekli gereksiz her konuşmasının sonunda "Delenda est Carthago (Kartaca yıkılmalıdır)" diyen ünlü Romalı Kato gibi her nutkunda "Türkler Avrupa'dan kovulmalıdır" diyen azılı Türk düşmanı dönemin İngiliz başbakanlarından Gladstone'nun başını çekip gündeme oturttuğu "Kızıl Sultan" mitinin nasıl geliştiğinin ve Batı emperyalizminin olayları perdelemek ve belki de vicdanını rahatlatmak, kamuoylarını aldatmak için sorunu nasıl çarpıttıklarının kanıtını oluşturur.

Bu açıdan Fesch'in kitabı bugün olayları objektif inceleyecek olanlar için Abdülhamid'in bazı davranışlarının nedenlerini anlamakta yararlı ipuçları da verecektir.

Bütün bu niteliklerine karşılık Paul Fesch'in kitabı kanımızca yine de Türk okurlarına kendi diliyle tanıtılmaya değer bir eserdir. Bunun üç nedenini şöyle sıralayabiliriz:

-Kitabın ortalama bir Batılının Osmanlılar, daha geniş kapsamıyla Türkler hakkında bakış açılarının anlaşılmasında tipik bir örnek olması ve ilk görüşte sanki doğru ve haklı gibi gözüken eleştirilerin; altları biraz eşelenince nasıl bir çifte standart uygulamasının sonucu olduğunun saptanmasında yararlı bir gösterge olması.

-Gerek Türk gerekse Batılı yazarlarca kaynak kitap olarak kullanılması ve pek çok çalışmada ismi zikredilerek veya edilmeyerek kendisinden yararlanılması ve bu yararlanma sonucu bazı yanlış değer yargılarının oluşması; bu çeviriyle dipnotlarıyla da olsa bunun eleştirilme olanağının bulunabilmesi.

-Bütün yanlış değerlendirme ve eleştirilere karşı kitapta konu edilen o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki basın yaşamı özellikle Türkçe dışındaki dillerde yayınlanan gazete ve dergiler hakkında verdiği bilgilerin; Avrupa'daki rejim karşıtı Türklerle ilgili başka yerlerde rastlanmayan malumatın; kitabın yazıldığı dönemdeki Türkiye üzerindeki Alman-Fransız rekabeti özellikle Bağdat Demiryolu imtiyazı olayının ilginç gelişmesinin, yine o dönemdeki kültürel emperyalizmin simgesi yabancı okullar, özellikle Fransız okulları hakkındaki verilerin ve nihayet her Osmanlı vilayeti bazındaki ekonomik durumu anlatan bilgi ve tabloların dönemi inceleyecekler için ilginç ve yararlı malumatları içermesi.

İlk nedenimizle ilgili bilgileri yukarıda verdiğimizden aşağıda son iki nedenle ilgili bilgileri vermek istiyoruz.

IV-FESCH'İN KİTABININ İÇERİĞİ

Fesch'in kitabı geleneksel bir gezi kitabı gibi başlamakta ve Simplon Ekspresi ile yapılan Paris-İstanbul tren yolculuğunun anlatılması okuyucuya sıradan bir gezi kitabı okuyacağı izlenimini vermektedir. Ancak yazar bu ilk bölümden sonra kitabında ayrı

başlıklar altında ayrıntılı bir Osmanlı İmparatorluğu incelemesi yapmaktadır. Artık kitap gezi kitabı değil 1907 yılı verilerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli konularda araştırılıp değerlendirilmesidir.

Fesch ilk önce Osmanlı'da basının durumunu inceler, bu bölümde özellikle azınlık basını için verdiği bilgiler çok ilginçtir ve topluca başka kaynaklarda rastlanmayacak kadar zengindir. Daha sonra da değineceğimiz gibi bu konuda yazdıkları "II. Abdülhamid Dönemi Basın Yaşamı ve Sansür Uygulaması"nı inceleyen bütün yapıtların neredeyse tek ve önemli kaynağı olmuştur.

Yazar bundan sonraki bölümde muhbirlik ve polis örgütünü incelemektedir; dedikoduyla da karışık olsa da bu bölümde de pek çok malumat vardır. Bilhassa Abdülhamid'in özel doktoru Mavroyani Paşa'ya atfettiği kitap öyküsü okuyucunun ilgisini muhakkak çekecektir.

Fesch daha sonra bir selamlık resmini izlediği Abdülhamid'in bizzat kendisi üzerinde yoğunlaşmakta, onun oğlu Burhaneddin Efendi'yi veliaht yapma çabasını anlatmakta, bu arada hanedanın diğer önde gelen azalarından da söz etmektedir. Tabii bu bölümde de abartmalar ve oryantalist masallar eksik değildir ama enteresan bilgiler de vardır. Mesela bizim yakın tarih ile uğraşan yazarlarımızın "Abdülhamid'in hanedan içindeki en yakın adamı hatta casusu" diye niteledikleri son padişah Vahdettin için Fesch tarafından çizilen portre hiç alışılmış kalıplara uymamaktadır. 1907 yılındaki Abdülhamid karşıtlarından aldığı bilgilerle hazırlandığını kendisinin de belirttiği bu bölümdeki Vahdettin portresi; ata binmeyi, at yetiştiriciliğini çok seven, sportmen, Padişah'a karşı sözünü hiç esirgemeyen ve gerektiğinde Saray'a gidip Abdülhamid'in has adamlarını azarlayan hatta hakaret eden biri olarak çizilmektedir.

Fesch bu bölümden sonra Birinci Meşrutiyet olayını değerlendirmekte Midhat Paşa'yı oğlunun kitabından yaptığı alıntılarla anlatmakta ve İslam dininin siyasi ve sosyal reformlara uygunluğunu irdelemektedir. Burada olumlu yaklaşımına kaynak olarak II. Abdülhamid'in sadrazamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İstanbul'a gelmeden Tunus Beyi'nin başveziriyken kaleme aldığı ve Fransızcaya da *Réformes Necessaires aux Etats Musulmans* (Müslüman Devletlerde Gerekli Reformlar) diye çevrilen Arapça eseri *Akval el-Mesâlik fi Marifet-ü Ahvâl el Memalik* adlı eserinden yararlanmaktadır. Ancak yazarın incelediği dönemdeki Osmanlı tarihi bilgisi yüzeysel ve yalnızca Batı kaynaklarına dayalı olduğundan Hayreddin Paşa'yı Tunuslu bir zat olarak anmakta ve sonradan İstanbul'a gelip Abdülhamid tarafından sadrazamlığa kadar yükseltildiğini bilmemektedir.

Bu bölümden sonra daha önce söz konusu ettiğimiz Gayrimüslimlerin askerlik sorununa değinen yazar I. Meclis'in toplantılarından ve bu toplantılarda ortaya atılan konuşma ve düşüncelerden bahsetmektedir. Yazar burada yine yalnızca Batılı gazete ve kaynakları kullanmıştır. Bu bölümde rahmetli Hakkı Tarık Us'un derlediği M*eclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi* tarafımızdan taranmış yazarın Batılı kaynaklara göre anlattığı olaylar, bu zabıtlar muvacehesinde gerçek görüntüleriyle dipnotlar yoluyla okuyucuya iletilmiştir.

Fesch'in basın konusunun dışında kitabındaki en ilginç bölümlerden biri de genellikle Fransa'da yaşayan Abdülhamid karşıtı Jön Türklerle ilgili verdiği bilgilerdir. Bunlardan Sultanzade Sabahaddin Bey ile yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın bu bölümü Jön Türkler için inceleme yapanların daima en belirli kaynaklarından biri olmuştur.

Yazar bu bölümlerden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü ve zayıflığını kendi görüşleri çerçevesinde irdelemekte ve bazı sonuçlara varmaktadır. Bu sonuçların okuyucunun ilgisini çekeceğini sanıyoruz.

Fesch bu tespitlerini takiben bugün bizim için çok ilginç olacak bir konuya değinmekte ve o dönemde Osmanlı topraklarındaki Fransız okullarını bir bağımsız bölümde incelemektedir. Eğitim ve kültür emperyalizminin bu çarpıcı örneklemesi bugün için çok dikkate değer malumatı kapsamaktadır. Yazar özellikle dinî tarikatlara bağlı Fransız okullarına Fransız hükümetinin yardımlarını kesmesini şiddetle eleştirmekte ve buna kitabında sayfalar dolusu yer ayırmaktadır.

Kitabın okuyucuyu en çok alakadar edeceğini umduğumuz bölümlerinden biri de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emperyalist güçler arasındaki rekabetin incelendiği bölümdür. Fesch burada asıl karşılaştırmayı Fransa ile Almanya arasında yapmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist güçler tarafından nasıl sömürülmek istendiğinin ve bu sömürüyü Batılıların nasıl doğal hakları olarak gördüklerinin bu kadar parlak ama aynı zaman da bu kadar safça yazılmış bir kanıtı pek kolay görülemez. Fesch'in yazdıklarından ortalama Fransız okuyucunun çıkaracağı sonuç, dönemin Osmanlı ülkesinin sömürülmesinin Fransa'nın tarihten gelen doğal hakkı olduğu, Almanya'nın bu hakkı bazı desiselerle gasp etmek istediği için ayıplanması gerektiğidir. Bu arada Osmanlıların bu sömürülmenin sonuçlarıyla ilişkileri ise yazar için açıkça görülmektedir ki hiçbir önem taşımamaktadır. Özellikle demiryolları konusunda ülkenin emperyalist güçlerce bölüşülmesi, Bağdat Hattı'nın imtiyazının Almanlara verilmesinin çıkardığı gürültü ile ilgili yorumlar da ibretle okunacak satırlardır.

Fesch kitabının sonunda çok çarpıcı bir çalışmayı gerçekleştirmekte ve İstanbul'da çok etkin olan Fransız Ticaret Odası'nın veri kaynaklarından da yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki ticari ve sınai görünümünü vilayetler bazında ayrı ayrı incelemektedir. Bu bölüm muhteviyatı itibariyle sosyal ve ekonomik tarih ile uğraşanlar için ilk elden kaynak olabilecek vasıftadır.

Bu uzun açıklamamız Fesch'in kitabının içerdikleri açısından zenginliğini anlatmak bakımından gerekliydi sanıyoruz.

V-FESCH'İN KİTABININ KAYNAK OLARAK KULLANILMASI

Fesch'in kitabı, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonraki yıllardan başlayarak, Abdülhamid dönemini inceleyen eserlerde, özellikle de Abdülhamid karşıtı yayınlarda ilk elden kaynak olarak çokça kullanılmışıtır. Bu kullanımların çoğunda ne Fesch'in ne eserinin ismi zikredilmemiş ama bazen Fesch'in kitabından sayfalar

dolusu alıntılar hem de yanlış çevirilerle yapılmıştır. Fesch'in adını zikreden yazarlar ise bu sözleri bir Fransız yazarı söylediği için muhakkak doğru olması gerekirmiş gibi bir hava vermekten de geri kalmamışlardır.

Fesch'in ismini de anarak yazarın yapıtından geniş ölçüde yararlanan ilk yazar daha önce de değindiğimiz gibi, 1327 (1911)'de yayınlanan *Abdülhâmid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı; Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi* isimli üç ciltlik eserin ilk iki cildini yazan Osman Nuri Bey'dir. Sözkonusu eserinde hiç de objektif kıstaslara uymayan ancak o günlerin havasında ve geçerli değer yargılarında normal karşılanabilecek değerlendirmelerle Abdülhamid'e acımasızca yüklenmektedir. İleride Abdülhamid karşıtlarınca her dönem kaynak olarak kullanılacak bu kitabın özellikle ikinci cildi, büyük ölçüde Fesch'in eserinden yararlanılarak yazılmıştır. Fesch'in Abdülhamid'in annesinin hatta babasının Ermeni olduğu hakkındaki iddiası da Fesch kaynak gösterilmeden kuvvetli bir rivayet olarak yazılmıştır.[3] Daha önce de söylediğimiz gibi matbuat ve sansürle ilgili bölüm Fesch zikredilerek olduğu gibi alıntılanmıştır.

Bu arada Osman Nuri Bey'in Fesch'ten alıntılarına Fesch'te olmayan ilaveler yaptığını da görüyoruz. Örneğin Fesch'in kitabında bir Jön Türk'ten aldığı bilgilerle Padişah'ın başkatipliği tarafından yayınlandığını iddia ettiği ve basın sansürü uygulamasıyla ilgili dokuz maddelik bir genelgede başkatibin adı yazılmamıştır ama Osman Nuri Bey bütünüyle alıntıladığı bu genelgenin altına Padişah'ın son başkatibi Tahsin Paşa'nın adını yazmıştır. İktibas ettiği orijinal metinde Tahsin Paşa'nın adı bulunmamasına rağmen Osman Nuri Bey'in bunu Tahsin Paşa'ya mal etmesi II. Meşrutiyet sonrası değer yargıları içinde hiç yadırganmayacak bir davranıştır. Dönemi bilenler belgenin eğer gerçekse yayınlanma tarihindeki başkatibinin Süreyya Paşa olması lazım geldiğini bilirler. Ama Tahsin Paşa o günlerde topun ağzına konulan ve sürekli aşağılanıp manevi lince maruz kalan bir Abdülhamid bendesidir ve Osman Nuri Bey dayandığı kaynağın metninde söylenmemesine rağmen onun adını söz konusu etmekten çekinmemiştir. Bu bölüm bundan sonra Abdülhamid dönemi basın yaşamını inceleyen her eserde aşağı yukarı aynı ifadelerle tekrarlanmış; bazılarında Osman Nuri Bey kaynak olarak gösterilmiş ama pek çoğunda Fesch'in adı anılmamıştır.

Mesela bu konudaki eserlerin en önemlilerinden biri olan *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ankara 1945) adlı kitabın yazarı Server İskit, Fesch'in adını anmış ama Osman Nuri Bey gibi genelgeyi Tahsin Paşa'ya atfetmiştir.

Daha sonra bahis konusu edeceğimiz Fesch'in kitabında listelenen Abdülhamid dönemi basında kullanılması yasak sözcükler listesi de aynı yazarın T*ürkiye'de Neşriyat Hareketleri*, (İstanbul, 1939) adlı yapıtında; listeyi Fesch'in yaptığı söylenmeden aynen alınmıştır.

Cevdet Kudret Solok da Abdülhamid Döneminde Sansür (İstanbul, 1977) adlı eserinde Fesch'in kitabındaki gerçekliği çok su kaldırır genelgeyi, yazarı kaynak göstermeksizin almış ve kitabının "Belgeler" bölümünde sanki Osmanlı Arşivi'nden çı-

[3] Osman Nuri, *age*, s. 403.

karıp bulduğu kesin kanıt gibi okuyucularına Tevfik Paşa'nın imzasıyla yayınlanmış gibi sunmuştur.

Hıfzı Topuz da *Türk Basın Tarihi* (İstanbul, 1973) adlı araştırmasında Servet İskit'ten naklen ama Paul Fesch'in adını anarak aynı genelgeden söz etmiştir. Nihayet bu konudaki en özgün çalışmalardan biri olan Alpay Kabacalı'nın yazdığı *Türkiye'de Basın Sansürü*, (İstanbul, 1990) adlı yapıtta da Fesch ve Osman Nuri'nin isimleri zikredilerek ama Fesch'de olmadığı hâlde genelge Tahsin Paşaya izafe edilerek yayınlanmış ama Orhan Koloğlu'nun belgenin uydurma olduğunu belirtmesi de kaydedilmiştir. Ancak yazar bu kayıta karşın genelgenin "Abdülhamid rejiminin ana hatlarını gösterdiğinin de inkar edilemeyeceği" ni yazmaktan da kaçınmamıştır.

Bu kısa saptamalarımız göstermektedir ki Fesch'in bile kitabında "Doğru olup olmadığını bilemem" dediği ve ihtiyat payıyla yayınladığı bir genelge pek çok Türk yazarınca kaynak olarak kullanılmış, genelge Fesch'in isim yazmamasına rağmen Tahsin Paşa'ya atfedilmiş ve hatta belgesel kanıt olarak gösterilmiştir.

Fesch'in kitabından yapılan önemli bir alıntı da Abdülhamid dönemi sansüründe yazılması yasaklanan kelimeler listesidir. *Anayasa*, *devrimci*, *özgürlük*, *anarşi*, *eşitlik*, *kardeşlik*, *vatan*, *gençlik*, *dinamo*, *dinamit*, *ulus*, *beynelmilel*, *veliaht*, *cumhuriyet*, *meclis*, *senato*, *bomba* ve benzeri sözcükleri ihtiva eden Fesch'in listesi yine yukarıda söz konusu ettiğimiz kitapların çoğunda aynen alıntılanmıştır.

Fesch okuyacağınız gibi bu kelimelerin bırakın gazete ve dergilerde yayınlanmasını, sözlüklerden bile çıkarıldığını söylemekte hatta Türkiye'ye ithal edilen Fransızca sözlüklerden gümrük kontrolü sırasında bu sözcüklerin bulunduğu sayfaların yırtıldığını anlatmakta hatta yırtılan sayfaların fotoğrafını koymaktadır.

Biraz şüpheci olan çevirmeniniz bu iddiayı kendi imkanlarıyla denetlemek istemiş ve hâlen de yararlandığı, Abdülhamid'in saltanatının yirmi ikinci yılında (1315-1898) ikinci kez basılmış Şemsettin Sami'nin ünlü eseri *Kamus-u Fransevî* isimli Fransızca-Türkçe sözlüğünde bu kelimeleri aramıştır. Sonuç şaşırtıcıdır. Anayasa veya o günkü deyişle kanun-u esasi kelimesi (constitution) sözlüğün 422. sayfasında "Meşrutiyet idaresi kanunu" tanımıyla yer almaktadır. Aynı şekilde devrimci "révolutionnaire" kelimesi "ihtilal ve inkılâp taraftarı" tanımıyla 1614. sayfada yer bulmaktadır. Özgürlük (liberté) 1109. sayfada, istibdat (despotisme) 594. sayfada, eşitlik (egalité) 685. sayfada, vatan (patrie) 1362. sayfada, dinamit 657. sayfada yer almaktadır. Listeyi uzatmamak için *kardeşlik*, *memleket*, *dinamit*, *ulus*, *beynelmilel*, *veliaht*, *meclis*, *senato*, *bomba* gibi Fesch'in listesindeki kelimelerin hepsinin Şemsettin Sami'nin ünlü ve tekrar, tekrar basılmış sözlüğünde bulunduğunu söyleyelim.[4]

Fesch'in kitabının kaynak olarak çokça kullanılan bir bölümü de Avrupa'daki Abdülhamid karşıtlarıyla ilgili yazdıklarıdır. Bu bölümden gerek Türk gerek yabancı yazarlar sıkça yapılan alıntılarla çok yararlanmışlardır. Genellikle yabancı yazarlar

[4] Abdülhamid yanlısı yayınlarda bu kadar basit bir araştırmanın yapılmaması ilginçtir. Hamasi edebiyatla Abdülhamid'i savunma yanında basit gerçekleri göstermeye çaba harcamamanın anlaşılması da zordur.

Fesch'i kaynak olarak zikretmişler ama bu titizliğe yerli yazarlarımız daha az dikkat etmişlerdir. Bu konuda çarpıcı bir örnek verip konuyu fazla uzatmaktan kaçınmak istiyoruz.

Bilhassa Sultanzade Sabahaddin Bey'e sevgisiyle tanınan ve konusunda en özgün eserlerden birini yazan Ahmet Bedevi Kuran'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* (İstanbul, 1956) adlı kitabında yazar, Damat Mahmut Paşa ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Beyler'in Avrupa'ya kaçışıyla ilgili bölümde Fesch'in kitabından pek çok alıntı yapmıştır. Yalnızca Damat Mahmut Paşa'nın Abdülhamid'e yazdığı iddia edilen mektubu alıntılarken Fesch'in adını anmış, diğer sayısız alantısında ondan söz etmemiştir. Mesela kitabın 206. sayfasındaki Jön Türk gazetelerinin fotoğrafıyla 296. sayfadaki Paris'teki Ahmet Rıza Bey grubuna ait fotoğraflar, Fesch'in kitabından aynen alınmıştır ama bu hususta en küçük bir ibare yoktur.

Bütün bu söylediklerimiz Fesch'in kitabının özellikle Abdülhamid dönemini inceleyen yazarlarımız tarafından kaynak kitap olarak kullanıldığının ama çoğu zaman da isminin zikredilmediğinin delilleridir. Bu da Paul Fesch'in kitabının eksiksiz, sansürsüz bir çevirisinin gerekliliğini ortaya çıkaran bir olgudur.[5]

VI-ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE ABDÜLHAMİD HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Yakın tarihimizde bu tarihi oluşturan simge kişiler arasında önemli bir yeri olan II. Abdülhamid, gerçekçi bir değerlendirmeyle yerli yerine oturtamadığımız bir isimdir. İlginç bir kişilik sergilediği muhakkak olan bu padişahın gerçek niteliklerini saptamak açısından ne yazık ki önyargısız bir biçimde konuya yaklaşılmamış, iki klişeden birini seçmek; yani "Ulu Hakan" ile "Kızıl Sultan" arasında bir seçim yapmak sanki zorunlu imiş gibi davranılmıştır.

Kanımızca bu konuda ilk vurgulanması gereken husus, Abdülhamid'in davranışlarını belirleyen yaşadığı dönemin ve ortamın niteliklerini göze almadan, bugünkü ortak değer yargılarımızdan hareketle yapılan eleştirilerin yanlışlığını belirtmek olmalıdır.

Bugünkü ortak değer yargılarımızdan biri olan kişisel mutlakiyetin kınanması acaba II. Abdülhamid dönemine uygulanabilir bir eleştiri midir? II. Abdülhamid'in yaşamsal amaç olarak gördüğü "Osmanlı İmparatorluğunu bütün olumsuz koşullara rağmen sürdürebilme ve yaşatabilme" idealine mutlakiyet rejimi mi yoksa yoksa bütün azınlıklara imparatorluğu bölme olanağı bile sağlayacak kadar hürriyet bahşeden bir meşruti rejim mi uygundur?

---

[5] Paul Fesch'in kitabının Lenox Hill Pub. And Dist. Co. Adlı yayıncı tarafından Ohio Eyalet Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan orijinal nüshadan hareketle 1971 yılında tıpkı basımının gerçekleştirildiğini ve bugün Avrupa'da rastlanan nüshalarının bu basımdan elde edilen kitaplar olduğunu belirtmek isteriz (Çevirenin Notu).

Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğunu mutlakiyetle yönetirken Avrupa'da o günün koşullarında bugünün *Demokrasi* dediğimiz evrensel şartları bütünüyle uygulayan kaç ülke vardı?

Almanya'da önce Bismarck, sonra II. Wilhelm kişisel yönetimlerini pekiştirmek için uğraşmıyorlar mıydı? Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Alman kökenliler, Slav ve diğer azınlıklara göre çok imtiyazlı konumda değiller miydi ve diğerlerine karşı baskıcı bir tutum sergilemiyorlar mıydı? Zavallı Lehistan'ı Prusya, Avusturya ve Rusya aralarında paylaşmış değiller miydi?

Rusya'da III. Aleksandr ve II. Nikola'nın rejimi Abdülhamid'in uygulamalarından çok daha sert bir mutlakiyeti simgelemiyor muydu? Daha sonra da değineceğimiz gibi II. Abdülhamid siyasi muhaliflerine karşı sürgünle yetinirken Rus çarları karşıtlarından kaç kişiyi kurşuna dizdirtmişti?

Abdülhamid'in muhalifleri, özellikle vatansever olduklarını iddia eden ve buna da samimiyetle inanan ve mutlakiyet rejimini yıktıklarını iftiharla söyleyen İttihatçılar; başta safça uyguladıkları "İttihad-ı Ânâsır" politikasının özellikle Balkan Savaşı'nda nasıl iflas ettiğini görüp Yahya Kemal'in deyişiyle "Kaybedilmiş Anavatan" Rumeli'yi yitirdikten sonra Abdülhamid'in hiç uygulamadığı idam cezasını da uygulayıp koyu bir mutlakiyete dönmek zorunda kalmamışlar mıydı?

Bugün rahat koltuklarımıza oturarak II. Abdülhamid'in "Osmanlı İmparatorluğunu her olumsuz koşula rağmen yaşatma" amacı ve politikası; çağın gelişimine ters ve sonunda başarısız olması mukadder bir politika olarak değerlendirilebilir ve bu değerlendirmenin doğru olması tartışılabilirse de sorumluluk yüklenen ve bunun bilincinde olan bir padişahın ütopik de olsa bu amacı gerçekleştirebilmek için bütün olumsuz koşullara karşın çaba göstermesi en azından -eğer var olduğunu farzedersek- bir hükümdarın *"hükümdar olma etiği"* bakımından saygıya değer bir davranış değil midir?

Yukarıdaki örneklerimizin Abdülhamid eleştirilerinin, en azından önyargısız ve dönemin koşulları dikkate alınarak yapılması gerektiğini gösterir sanıyoruz.

Hiç şüphesiz sıradan bir adam olmayan Abdülhamid'in biyografisi bugüne kadar gerçekçi ve ayrıntılı bir biçimde yazılmamıştır. Özellikle Batılılar tarafından kaleme alınmış ve görgü tanıklığı ve gerçek belgeler gözetilmeksizin söylentilere dayanan birçok eser, objektif olmayı bırakın, belli bir amacı gözeterek yazılmışlardır. Bu amaç; en üst derecedeki Batı emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelttiği oyunları hayasızca örtbas etmek ve bu oyunlarına gerekçe yaratmaktan ibarettir. Belki kendi vicdanlarını da aldatmak için Abdülhamid'i günah keçisi yapmışlar, ondan gerçeklerle hiç uyuşmayan bir katil prototipi yaratmışlardır.[6]

---

[6] Bu konuda Abdülhamid hakkında 2003 yılında Librairie Fayard Yayınevi'nden çıkan *Abdulhamid II- Le Sultan Calife* adlı ender objektif biyografilerden birini yazan François Georgeon'un kitabının önsözünde kullandığı kaynakları anlatırken yazdıkları çok ilginçtir. Yazar, Abdülhamid hakkında o güne kadar Batı dillerinde yazılan hiçbir eseri kaynak olarak kullanmadığını çünkü hiçbirinin objektif olmadığını açıkça söylemektedir. (Çevirenin notu)

Bu gerçeği böylece saptarsak Abdülhamid'in oynak İngiliz politikasına karşı Alman yanlısı gibi görünen dış politikasını daha iyi anlayabiliriz ve bazı münekkitlerin "İngilizlerin düşmanlığını gereksiz yere üstüne çekti ve bunun karşılığını onların kışkırttığı Ermeni olayları ile gördü" diye eleştirdikleri Padişah'ın davranışını daha iyi değerlendirebiliriz.

II. Abdülhamid'den "büyük katil" diye söz eden dönemin en büyük demagogu İngiliz Başbakanı Gladstone[7], uyguladığı popülist politikayı sergilemek amacıyla Türkler için günümüzdeki Nazi taslaklarının bile açıkça söyleyemedikleri şekilde "Müslümanlar arasında yumuşak ve kültürlü uluslar varsa da Türklerin vahşeti Türk olmalarındandır ve Türkler insanlığın insanlığa karşı numunesidir " demiş; neredeyse her nutkunun sonunda "Türkler Avrupa'dan pılısını pırtısını toplayıp gitmelidir" diye haykırmıştır. Bu davranışlar karşısında Abdülhamid'in hâlâ İngiliz yanlısı bir politika izlemesi mümkün müydü ve ne kadar gerçeklere uyardı? İngilizlere karşı Avrupa'da kendine yandaş olarak Almanları kullanıp denge kurmaya çalışması yanlış mıydı?

Almanlar mı Abdülhamid'i kendi amaçlarına göre kullanmışlardı yoksa Abdülhamid mi onları kullanmıştı? Kişisel kanaatim II. Wilhelm'den çok daha zeki bir adam olan Abdülhamid'in onu kullandığı ve kendisini epeyice etkilediğidir. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra bile Alman İmparatoru'nun ona gösterdiği saygı bu etkilenmenin kanıtıdır. Bunun bir delilini Son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Okday anılarında anlatır. Abdülhamid'in tahttan indirildiği günlerde Alman ordusunda staj yapmaktadır. Staj yaptığı birliği II. Wilhelm teftişe gelir ve kafasındaki fesi dolayısıyla Türk olduğunu anladığı İsmail Hakkı Bey'in karşısında durur ve yüksek sesle Abdülhamid'i tahttan indirmenin ne kadar yanlış olduğunu uzunca bir tiratla anlatır. Balkan Savaşı sonrası Selanik'te sürgün bulunan Abdülhamid'in kazasız belasız İstanbul'a getirilmesi için Alman bayrağı taşıyan özel yatını tahsis etmesi de bunun bir başka göstergesidir.

II. Abdülhamid döneminin siyasal ortamına bakarsak kısaca şu durumu tesbit edebiliriz: 1870 Prusya-Fransa Savaşı Avrupa'daki dengeleri değiştirmiştir. Almanya'yı Prusya'nın liderliğinde tek bir imparatorluk hâlinde birleştiren Bismarck, çeşitli anlaşmalarla Almanya aleyhinde bir Avrupa ittifakı kurulmasını, özellikle Fransa-İngiltere-Rusya yakınlaşmasını önlemeye çalışmaktadır. Abdülhamid, Mısır olaylarıyla da daha da belirginleşen İngiliz oyunlarına karşı Almanya'yı kendi yanına çekmek istemesine karşın Bismarck'ın ihtiyatlı politikası nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir. Bismarck başkanlığını yaptığı, 1878'de toplanan ve 1876-77 Türk-Rus Savaşı'nın sonuçlarının ne olacağını saptayan Berlin Kongresi'nde Osmanlı'ya karşı eskilerin deyimiyle hiç "hayırhâhane" davranmamıştır. II. Wilhelm Bismarck'ı görevden alıp pancermenizm politikası doğrultusunda çalışmaya başlayınca Abdülhamid Almanları yanına çekme olanağını bulabilmiştir.

---

[7] Gladstone için kullandığımız "dönemin en büyük demagogu" sıfatı bizim değil büyük düşünür Max Weber'in ona verdiği bir sıfattır. Bk. Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara, 1989, s. 335, not:19. (Çevirenin notu)

PADİŞAH, Osmanlı İmparatorluğu için, Ermeni olaylarını tahrik ettiklerini gördükten sonra artık İngilizlerin hiçbir iyi niyetinin söz konusu olmadığını anlamıştır. Abdülhamid bir taraftan Almanlarla bir taraftan da paradoksal gibi gelecek ama Rus Çarı II. Nikola ile iyi ilişkiler kurarak kıldan ince, kılıçtan keskin bir köprü üzerinde denge kurmaya; emperyalist arzuların çıkar hesaplarının çekişmelerinden yararlanıp statükoyu sündürmeye çaba harcamıştır. Bu arada "Dünya Müslümanlarının Halifesi" gibi büyük iddialara konu olabilecek bir ünvanı, bazı Abdülhamid yanlılarının iddia ettiği şekilde "Dünya İslam Birliği" kurma gibi Padişah'ın gerçekçiliğine hiç uymayan ütopik amaçlar için hiç kullanmamış ama büyük Müslüman nüfuslara egemen olan İngiliz ve Fransızlara karşı bir manevi baskı unsuru ve caydırıcı bir etken olarak kullanmaktan da geri durmamıştır. Kısacası uluslararası siyasetin çıkar çelişkilerini ve krizlerini ustaca kullanarak zekâsı ve manevra yeteneğiyle diplomatik alanda güçlü bir kişilik sergilemiştir. Bu özelliğiyle bilhassa İngilizlerin ve bir oranda da onların yandaşı olan Fransızların kinini ve düşmanlığını üzerine çekmiştir.

Bütün indî kötüleme kampanyalarına rağmen, II. Abdülhamid'i döneminde de objektif değerlendirenler vardır. Mesela tanınmış Fransız tarihçisi Ernest Lavisse 1894-96 Ermeni olaylarından sonra onca suçlamalara karşın Abdülhamid'in Batı kamuoyunda imajını değiştirme ve 1897 Yunan Savaşı'ndan sonra tekrar saygın bir görünüm kazanma başarısını görünce "Abdülhamid çok büyük bir tarihi figür" demekten geri kalmamıştır. O günlerde yapılan bir İngiliz araştırmasında da Abdülhamid "Çağımızın en çarpıcı figürlerinden hatta belki en büyük kafalarından biri" diye tanımlanmaktadır.[8]

Bu konuda vurgulamak istediğimiz husus özellikle ve yalnız Batı kaynaklarından yararlanarak II. Abdülhamid'i değerlendirmenin yanlış olacağıdır. Batılı kaynaklar, kendi emperyalist emellerine set çekmeye çalışan birine kızgınlıklarını onu aşağılayarak çıkarmışlardır. II. Abdülhamid'i deviren İttihatçıların eylemlerini haklı çıkarmak için bu kaynakları "tartışılmaz doğruları" belirten eserler gibi algılamaları anlaşılırsa da olayların üzerinden yüz yıldan fazla zaman geçtikten sonra hâlâ bu kaynakların objektifliğini irdelememenin ve gerçekçi bir değerlendirilmesini yapmamanın açıklanır bir tarafı yoktur.

Bu durumu tesbit ederken II. Abdülhamid'in çabalarının İmparatorluğu kurtardığı, o tahttan indirilmeseydi İmparatorluğun yok olmaktan kurtulacağı gibi varsayımlara da mesafeli yaklaştığımızı söylemek isteriz. Ancak Abdülhamid, yakın atalarından II. Mahmut hariç hiçbir padişahda görmediğimiz kadar kişilik ve sorumluluk sahibidir. Kendisini yıpratırcasına devlet işlerine vermektedir. Bu verişte kanaatimizce tabii hakkı olduğuna inandığı saltanatı korumak kadar sorumlusu olduğuna inandığı devletini korumakta başlıca endişesini oluşturmaktadır ve yine kanımızca dönemindeki bütün Osmanlı devlet adamlarından çap olarak açık ara çok büyüktür. Ancak çok şanslı olduğunu söylemek mümkün değildir.

---

[8] Taner Timur, *age*, s. 334, not:8

Osmanlı Sarayı'nın geleneksel kuşku ve entrika ortamı içinde, annesi Tirimüjgan Kadınefendi'yi çok küçük yaşta kaybederek anne şefkatinden uzak ve yeterli bir eğitim almadan büyümüştür. İnsanlara hiçbir zaman güveni olmamıştır. Bunda da hakkı vardır. Amcası Abdülaziz'in en yakın adamlarının ağabeyi Murad'a espiyonluk yaptıklarına tanık olmuştur. 1867'de henüz yirmi beş yaşındayken Abdülaziz'in refakatinde yaptığı Avrupa gezisinde ufku muhakkak çok açılmıştır.

Alkole ve büyük olasılıkla uyuşturucuya müptela, hayalperest, ödeneğiyle idare edemeyip Galata bankerlerine borçlanacak kadar müsrif ağabeyi Murad'a göre çok mazbut, gerçekçi ve tutumlu bir yaşamı vardır. Borsada oynamakta küçük çapta da olsa ticaretle ilgilenmektedir.

Önce amcasının sonra ağabeyinin tahttan indirilmelerine tanık olacaktır. Padişahlığının ilk günlerinden itibaren Osmanlı bürokrasisinin kuklası olmayacağını hissettirmiştir. Tanıdığı bankerlerden Osmanlı maliyesi hakkında bilgi alması; şehzadeliği sırasında karıştığı borsa oyunlarıyla az çok bilgi sahibi olduğu ekonomik gelişmeler hakkında anlamlı sorular sorması; kocamış vezir, dönemin sadrazamı Rüştü Paşa'yı endişelendirmiş "Galiba başımıza bela aldık!" dedirtmiştir. Gerçekten de bela almışlardır. Çıkmasını önleyemediği 1293 (1877) Türk –Rus Savaşı onu çok etkilemiştir. Nasıl etkilemesin ki saltanatının daha başlangıcında Rus orduları Yeşilköy'e gelmişler, kendisi barış istemek için Rus Çarı'na başvurmak zorunda kalmış ve Rus Orduları Başkomutanı kibirli Grandük Nikola'yı Beylerbeyi Sarayı'nda misafir etmek ve karşısındaki koltuğa pürazamet oturmasını sineye çekmek, Rusların Yeşilköy'de zaferleri için bir anıt dikmelerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu olay kanımızca Abdülhamid'in ömrü boyunca çok ihtiyatlı davranmasının, macera aramamasının ve sorunları hep politika ile çözmeyi yeğlemesinin en büyük nedenidir. Doğu Rumeli ve Mısır olaylarında ihtiyatlı tutumu hep bu yüzdendir. Böyle hareket etmesi aslında gerçekçi politikanın da gereğidir.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu bir çelişkiler yumağıdır. Bir taraftan tek bağımsız Müslüman devleti ve halifenin ülkesi iken ve en kuvvetli emperyalist güçler -Fesch'in kitabında birçok kez vurguladığı gibi- Abdülhamid'in Müslüman uyruklarının üstündeki manevi etkisinden çekinirken; diğer taraftan da Düyun-u Umumiye ile devletin birçok kalem geliri yabancıların kontroluna verilmekte, devletin merkez bankası görevi İngiliz-Fransız ortaklığı olan Osmanlı Bankası'na bırakılmaktadır. Devletin Padişah'tan sonraki en güçlü adamı olan üç Osmanlı sadrazamı Padişah'la ihtilafa düşünce İngiliz veya Fransız elçiliklerine sığınmakta beis görmemektedirler. Mesela bu üç sadrazamdan biri olan Kâmil Paşa yazdığı hatıratında; ikinci sadrazamlığından azlinden sonra, İzmir Valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılması sırasında İngiliz Elçisi'nin değil elçilik baştercümanının Yıldız Sarayı'na gidip kendi lehine tavır koymasını iftiharla anlatmakta ve onun bu davranışını "*hayırhâhâne*" yani iyiliksever bir tavır olarak belirtmekte, böyle müdahalelerin devletin onurunda açtığı yaranın hiç farkında olmadığını göstermektedir.[9]

[9] Kâmil Paşa, *Hatırât-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul 1329 (1913), ss. 180-198.

Durumu böyle belirler ve gerçekçi olarak olayları yorumlarsak II. Abdülhamid'in rolünü de fazla abartmadan değerlendirme imkanını buluruz. Osmanlı İmparatorluğu, Batılı güçlere kafa tutacak kudret ve yetenekten II. Abdülhamid döneminde değil ondan neredeyse iki yüzyıl önce yoksun kalmıştır. Durum gittikçe kötüleşmiş 1877 Türk-Rus savaşından sonra en belirgin şekliyle Osmanlı İmparatorluğu yıkıma hazır hâle gelmiştir. İmparatorluk yıkılmadıysa, bu gücünden değil mirasına konmak isteyenlerin bu mirastan yararlanma konusunda anlaşamamalarındandır. Gladstone'dan sonraki İngiliz Başbakanı Salisbury, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'a "Türkiye'nin çöküşünü çıkması kesin Rus İhtilali'ne kadar tehir etmek büyük başarı olacaktır" derken derin bir politik sezgisi olduğunu göstermiş ama İngiliz emperyalizminin çirkin yüzünü de gözler önüne sermiştir.[10]

İşte böyle bir ortamda Abdülhamid, uluslararası diplomasi oyunlarını pekâlâ anladığının delillerini vererek statükoyu korumaya çalışmış ve müdebbir bir siyaset adamı olarak yapabileceğinin en iyisini yapmıştır. Devletinin güçsüzlüğünün farkındadır, büyük güçlerin, o dönemin tâbiriyle "Düvel-i Muazzama"nın karşısında elinden gelen budur. İngiltere'nin karşısına gururlu ama kısa akıllı II. Wilhelm'i karşı ağırlık olarak koymuş ve olayların yalnızca İngiltere'nin yönlendirmesiyle şekillenmemesi için çaba harcamıştır. İçinde bulunduğu çıkmazda bazı tavizler vermesine rağmen Abdülhamid tek bir emperyalist devlete teslim olmamaya özen göstermiş ve kendisine emperyalistlere karşı oynanacak ya da onları birbirlerine karşı oynatacak bir hareket alanını her zaman korumuştur.

Padişah bu siyasetinde başarılı olmuştur. İngilizler Ermenileri kışkırtarak bu planı bozmaya çalışmışlar ve çıkardıkları olayların sonunda Düvel-i Muazzama'yı arkalarına alarak II. Abdülhamid'i devirmek ve Türkiye'yi paylaşmak yolunu açmak istemişlerdir. O günkü İngiliz gazetelerinde Osmanlı'yı paylaşma planları açıkça yazılmaktadır. Ancak olaylar onların beklediği gibi gelişmemiş, Almanya'nın muhalefeti yanında kendi öz çıkar hesaplarına uygun düşmediği için Rusya'da İngiltere'nin peşinden gitmemiş, hatta Fransa'dan bile "Yaktığı ateşteki kestaneleri kurtarmak için İngiltere bizi ileri sürüyor," diye eleştiriler almışlardır. İngilizler kendi eserleri olan 1894-96 Ermeni olaylarından bir çıkar elde edemeyince ve Ermenilerin İngilizlerin egoist ve kalleş politikalarının kurbanı olduğu bütün dünyaca anlaşılınca seksen beş yaşına basmış uslanmaz Türk düşmanı Gladstone "Bu kıyımı ilham eden ve düzenleyen Abdülhamid'dir. Büyük katil kıyım üzerine kıyım yapıyor. On iki aydan beri altı büyük devletin diplomasisine üstün geldi. Gerçek şu ki bu altı devlet onun ayaklarına kapandılar. Tarih böyle küçültme kaydetmedi," diye İngiliz politikasının kışkırtıp sonunda ortada bıraktığı Ermenilerin vebalini, II. Abdülhamid'in üstüne yıkarak kendini aklamaya çalışmıştır.[11]

II. Abdülhamid, kafasındaki amaca uygun bu politikasını sürdürürken yurt içinde gerekli birliği sağlamanın mutlakiyet yöntemiyle olacağına inanmış ve böyle dav-

[10] Taner Timur, *adı geçen eser*, s. 317

[11] Orhan Koloğlu, *Avrupa Kıskacında Abdülhamid*, İstanbul, 1998, s.177

ranmıştır. Abdülhamid otokrat bir hükümdardır ancak onu kanlı bir tiran olarak göstermek gerçeklere pek uymaz; mesela dedesi II. Mahmud ondan çok daha kan dökücüdür. Pek çok insanı sürgüne yollamıştır ama siyasi karşıtlarını psikolojik yollarla ikna etmek de tercih ettiği bir yoldur. Sürgüne gönderdiği kişilere, sürgünde geçinmeleri için resmi bir görev verdiği çok rastlanan bir durumdur; karşıtlarını öldürdüğü ise tam aydınlanmamış Midhat Paşa olayı dışında rastlanan bir vakıa değildir, Bugünkü bilgilerimiz bunu doğrulamaktadır. Fesch'in kitabında okuyacağınız boğdurulup çuval içinde Haliç'e atılan insanlar bir oryantal masal, hiçbir kanıtı olmayan hikayelerdir. Sıkı bir Abdülhamid karşıtı olan Refik Halit Karay anılarında 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Abdülhamid hâl edilip Selanik'e sürüldüğü zaman gazetelerde bu masalda söylendiği üzere boğdurulup denize atılan kişileri ispat etmek için kampanyalar açıldığını, bu facianın kurbanlarının yakınlarının gazetelere müracaat etmelerinin istendiğini ama hiç kimseden yanıt alamadıklarını anlatır ve bu iddiaların yalan olduğunun ortaya çıktığını söyler.[12]

II. Abdülhamid şüphesiz ki vesveseli bir kişidir, bunun sonucu muhbirlik kurumu onun saltanatında tesirli bir mahiyet kazanmıştır. Ancak bu konunun da abartıldığı kanaatindeyiz. Muhbirlik kurumu bütün Osmanlı tarihinde ve hiç çekinmeden söyleyelim Cumhuriyet tarihinde de vardır. "Bay Muhbir"ler her zaman mevcuttur. II. Abdülhamid bu kurumu bilerek ve bilinçli olarak kullanmıştır. Padişah'ın böyle bir kuruma ihtiyaç duymasını anlayışla karşılamamızı gerektiren nedenler de vardır. Amcası, ağabeyi hâl edilmişlerdir. XIX, yüzyılın son çeyreğinde bütün dünyada devlet reislerine suikast düzenleme çok yaygın bir anarşizm biçimidir. Rus Çarı III. Aleksandr, Fransa Cumhurbaşkanı Sadi Carnot, ABD Başkanları James Garfield ve William Mc Kinley, Sırp Kralı Aleksandr Obranoviç, Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi Elisabeth ve çok sayıda başbakan ve bakan anarşistlerce öldürülmüşlerdir. Padişahlığın kendi hakkı olduğuna inanan, bunu hak olduğu kadar görev gibi algılayan ve kendisinin devletin başında olmasına gerek olduğuna samimiyetle kâni olan II. Abdülhamid'in biraz aşırıya da kaçsa can emniyetini düşünmesi ve gerekli önlemleri alması yadırganamaz.

Aslında korkak bir kişi değildir. 1894 yılında Dolmabahçe Saray'ında bayram kutlamaları yapılırken meydana gelen büyük İstanbul depreminde övgüye değer cesur davranışı; deprem sırasında korkuyla kaçışan sarayının adamlarını biraz da kart olan sesiyle sükunete kavuşturup hiçbir şey olmamış gibi töreni sürdürmesi ve depremin sonuçları hakkında acele bir araştırma yapılmasını buyurması bunun kanıtıdır. 1905'te uğradığı ve tesadüfle kurtulduğu bombalı suikastta da yok olan arabacısının yerine bindiği arabayı bizzat kendi kullanarak gayet sakin bir şekilde Yıldız Sarayı'na dönmesi de bu tesbitimizi doğrular.

Muhbirlerin her dediğini doğru kabul edip, akıl almaz davranışlarda bulunduğu şeklindeki söylentilere inanmak da bize zor geliyor. Aksine bu ihbarları çok ciddiye

12 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul, 1990, s. 105

almadığını gösteren anekdotlar da vardır. Mesela Abdülhamid'e hiç sempati ile yaklaşmayan İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* isimli eserinin Tunuslu Hayreddin Paşa bölümünde şu ilginç olayı anlatır:

> Padişah sevip saydığı Şeyh Zâfir Efendi ile konuşurken acele kaydıyla bir muhbir-i sadık jurnal verir ve Hayreddin Paşa'nın Şeyh Zâfir Efendi ile konağında Padişah'ı hâl etmek için konuştuğunu bildirir. Abdülhamid muzip bir tavırla Şeyh'i bir paravana arkasına alır ve muhbiri huzuruna kabul eder. Şeyh'i tanıyıp tanımadığını sorar; muhbir "Nasıl tanımam, şu an sadrazamla hâllinizi konuşuyor," der. Abdülhamid gülerek şeyhi meydana çıkarır, öykünün sonu doğal olarak bir komedidir.[13]

İlginç bir olayı da Padişah'ın başkâtibi Tahsin Paşa anılarında anlatır. Her yıl Ramazan'ın on beşinde Abdülhamid gelenek gereği Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-ı Saadet dairesini ziyaret etmektedir. Bir yıl bu ziyaretten önce muhbir-i sadıkların en tanınmışlarından biri Topkapı Sarayı yolu üzerindeki Tıbbiye Mektebi önünde elektrikle infilak eden bir bomba aracılığıyla Padişah'a suikast yapılacağını ihbar eder. Başkâtip bu jurnal üzerine güzergâhın değişip Topkapı Sarayı'na deniz yoluyla gidileceğini veya Tıbbiye Mektebi önünde sıkı önlemler alınacağını tahmin eder fakat hiçbiri olmaz. Daha garibi Abdülhamid jurnalı verenle alay eder gibi Tıbbiye Mektebi'nin önünde arabasını durdurur, başkâtibini çağırıp namaz vaktine ne kadar kaldığını sorar ve on beş dakika cevabını aldıktan sonra alayı on dakika mektebin önünde bekletir.

Tahsin Paşa bu davranışıyla Abdülhamid'in bazı jurnallardaki ihbarları nasıl önemsemediğini kaydeder ve kendisine verilen jurnallerin pek çoğunu da böyle değerlendirdiğini ve zarflarını bile açmadığını söyler.[14] Muhbirlik ve verilen jurnallerin etkileri konusundaki abartmalara bu iki örnek iyi bir yanıt oluşturur sanıyorum. İlginç olan ise Padişah'ın kendilerine verilen bütün jurnalleri sakladığı ve tahttan indirilmesinden sonra bu saklanan jurnallerin İttihatçıların ellerini geçtiği ve o günlerde hepsi hürriyet kahramanı ve Abdülhamid karşıtı geçinen pek çok saygın kişinin Padişah'a jurnal verdiklerinin ortaya çıktığıdır. İttihatçılar çareyi bütün bu jurnalleri Bayezid Meydanı'nda çuval çuval yakmakta bulmuşlardır.[15]

Padişah'ın jurnalcılık kurumunu bir emniyet supabı olarak gördüğü düşünebilinir. Ancak bu işi abarttığı ve vezirlerini bile birbirine karşı kullandığı ve jurnalciliğin doğası gereği ahlaki bir sorunu da beraberinde getirdiği de bir gerçektir.

Abdülhamid'in en çok eleştirilen yanlarından biri olan basın sansürünün gerekçesini ve nedenlerini burada uzun uzun anlatmak istemiyorum. Ancak Abdülhamid karşıtı Avrupa gazeteleri ve kitaplarının Osmanlı ülkesine girmesinin yasaklanma-

---

13 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1964, s. 940.

14 Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, ss. 126-127.

15 Bu olayın ilginç hikayesini jurnalleri yakmakla görevli bir subayın bir kısmını yakmayıp saklamasıyla ortaya koyduğu belgeleri anlatan eseri verir. Bk. Asaf Tugay, İbret – *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Cilt: I-II, İstanbul, 1962.

sını Abdülhamid despotluğunun simgesi gibi kabul edenlerin, bazı Osmanlı gazete ve yayınlarının Avrupa'ya ve özellikle onların Müslüman sömürgelerine girmelerinin yasaklandığı gerçeğine hiç değinmemelerini ve bunu basın özgürlüğüne bir darbe olarak değerlendirmemelerini de anlayamıyorum.[16]

Bir tipik örnek vererek bu konuyu da kapatmak istiyorum. Abdülhamid'in bir hamam külhanında çoğu dini kitaplar olmak üzere Nasreddin Hoca hatta Aşık Kerem öyküleri dahil pek çok kitabı yaktırdığı anlatılır ve bu sansür uygulaması amansızca eleştirilir hatta dini içerikli kitapları yaktırması Padişah'ın hâl edilmesinin şeri gerekçelerinden biri de olur. Olay doğrudur; bazı dini içerikli kitapları Abdülhamid hamam külhanında yaktırmıştır ama bu kitaplar İngilizlerin kendilerine satılmış bazı Hintli Müslüman din adamlarına yazdırdıkları ve halifenin Türk olamayacağı ve mutlaka Kureyş kabilesinden gelen bir Arap olması gerektiğini belirten ve gizlice Osmanlı ülkesine soktukları propaganda kitaplarıdır. Yaktırılan Nasreddin Hoca ve Aşık Kerem kitaplarının yakılmasının nedeniyse bu kitapları basan ve çoğu Acem olan yayıncıların gerekli izin ücretini vermemek için Maarif Nezareti'nden izin almadan kaçak kitap basmalarından dolayıdır. Bugün devletten bandrol almadan korsan kitap basanların kitaplarının toplanıp hurda kâğıt olarak değerlendirmesiyle benzer bir yaptırımdır.

Son olarak çok çarpıcı bir örnek verip noktayı koymak istiyorum. II. Abdülhamid dönemi incelenirken dönemin bozukluğunun müşahhas misali olarak verilen bir Fehim Paşa örneği vardır. Padişah'ın sütkardeşi, esvapçıbaşısı ve geceleri yatmadan evvel dinlemeyi sevdiği polis romanlarının okuyucusu olarak yatak odasına kadar aldığı ve çok güvendiği İsmet Bey'in oğludur. Rezil bir adam kabul edilir, Beyoğlu'nu haraca kesmiştir, jurnalcidir ve Abdülhamid döneminin prototip aşağılık bir bendegân örneği olarak Abdülhamid karşıtı her kitabın başaktörlerinden biridir. Fesch'in kitabını okurken de onu tanıyacak ve dönemin kötülüğünün bir simgesi olarak tanıtıldığını göreceksiniz. Bu tesbitleri doğru olarak kabul edebilirsiniz ve bugüne kadar yapıldığı gibi hiçbir şekilde bu olaya eleştirel yaklaşma gereğini duymayabilirsiniz. Ancak olaylara objektif yaklaşan bir değerli yazarın şöyle bir değerlendirmesini okuyunca bu olumsuz prototip hakkında başka bir değerlendirme yapma gereğini duymaz mısınız?

> Fehim, suikastlerin hazırlandığı, kapitülasyon dokunulmazlığıyla silah kaçakçılığının yapıldığı Galata – Pera bölgesinde tıpkı onların yasa tanımaz yöntemleriyle harekete girişmiş, yarattığı korku havasıyla caydırıcı olmayı da başarmıştı. Bunu Osmanlı Ordusu'nun Balkan Dağları'ndaki komitacılığı düzenli ordu uygulamasıyla bastıramayınca onlarla aynı komitacı düzendeki birliklerle mücadeleye girip başarı sağlamasına benzetmek mümkündür... Sultan'ın ne olursa olsun Galata – Pera'nın kontrol altına alınması isteğinin önceliği bu yöntemi – Fehim'in kendi cebini de doldurma eğilimine rağmen – haklı kılıyordu. Bu davranış zaten Ermeni, Rum hatta Avrupa kökenli çetelere haraç veren küçük esnaf ve iş sahiplerini

[16] Bu konuda Orhan Koloğlu'nun daha önce referans olarak verdiğimiz *Avrupa Kıskacında Abdülhamid* kitabında pek çok örnek vardır.

> rahatsız etmemiş aksine güvence vermiştir. Ama iki kesim, faaleyetleri sınırlanan ihtilalci örgütler ve haraç vermek istemeyen Avrupalı büyük iş adamları rahatsız olmuşlardır.[17]

Bu yorum tartışılabilir ancak II. Abdülhamid döneminin en haklı gözüken eleştiri konularının bile bazı yönleriyle irdelenebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bir önemli konuda Abdülhamid karşıtlarının II. Abdülhamid'in adalet ve eğitim gibi iki önemli konudaki gerçek reform niteliğindeki hizmetlerini hiç göz önüne almamalarıdır. Aslında Abdülhamid yanlısı olduklarını iddia edenler de bu konulara gerekli vurgulamaları yapmaz işi hamasi edebiyata dökerler.

Noterlik kurumundan savcılık kurumuna kadar pek çok adli yenilik onun döneminde başlamıştır. Abdülhamid bütün Tanzimat aydınları gibi toplumun yükselmesini eğitimde görmüş ve gereğini yapmak için çaba harcamıştır. Her il merkezinde açılan idadiler ve pek çok yüksek okul bunun kanıtıdır. Hukuk Fakültesi'nin asıl işlevine kavuşması, İstanbul Darülfünunu yani Üniversitesi'nin açılması, alaylı yöneticiler yerine okul görmüş yöneticilerin gelmesini sağlayacak Mekteb-i Mülkiye'nin açılması da onun eseridir. Mekteb-i Mülkiye'yi en iyi dereceyle bitirenleri Sarayı'na kâtip alarak yetiştirmekte ve sonra Kudüs gibi önemli merkezlere yönetici olarak atamaktadır.

Bu çağdaş eğitim kurumlarından yetişen elemanlar ülkedeki yönetim kadrolarını işgal etmeye başlamış ve en azından yönetim örgütü, Tanzimat'ın amaçladığı kabuk değişimini bürokrasinin üst düzeyinde de olsa gerçekleştirmiştir. Bu değişimin kendisinin sonunu da hazırladığı da bir başka ilginç saptama olacaktır.

Ne olursa olsun paradoksal düşünceleriyle ünlü bir aydınımızın, Yalçın Küçük'ün "Devrimci olmak açısından II. Mahmud'la Kemal Atatürk arasında yalnızca II. Abdülhamid vardır" demesi onun ilginçliklerinden biri değil üzerinde pekâlâ durulacak bir varsayımdır.

Bütün bu uzun ön sözle vurgulamak istediğimiz husus Abdülhamid konusunda gerçekleri bütün bayat klişelerden uzak objektif olarak ortaya koymak zamanının geldiğidir.

Okuyucumuzun söylediklerimizden II. Abdülhamid'i bütün hatalardan münezzeh gördüğümüz kanaatine kapılmasını istemeyiz. Her fâni gibi Abdülhamid'in de hataları vardır. Mesela deniz kuvvetlerini ihmal etmesi bunların en önemlilerinden biridir. Bunun sonucu Balkan Savaşı'nda Yunanlıların bir Averof zırhlısı Ege Denizi'ni tek başına Osmanlılara dar etmiş; Anadolu'dan kısa zamanda ve emniyetli bir şekilde takviye alınmasını engellemiştir.

Ancak daha önce de değindiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumda Abdülhamid'in yapabileceklerinin sınırlı olacağını kabul etmek de gerekir. Padişah bu sınırlılık içinde yapabileceğinin en iyisini yapmış ve İmparatorluğun bekası için çalışmıştır. Onu tahttan indiren İttihatçıların vatanseverliklerinden şüphe etmesek bile deneyimsizliklerinden ülkeyi on yıl içinde nereye sürükledikleri ortadadır.

---

17 Orhan Koloğlu, *age*, ss. 303-304.

İlginç olan; II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde iflah olmaz bazı Abdülhamid karşıtlarının aradan on yıl geçip Rumeli kaybedilip, I. Dünya Savşı'nda yenilip İstanbul İtilaf Devletleri'nce işgal edilip, İstanbul'un Müslüman Türk halkı hem işgalciler hem azınlık mensubu hemşerilerince aşağılanınca duydukları nedamet duygusudur.

Örneğin Talat Paşa, savaşın son günlerinde işin sarpa sardığını görünce Beylerbeyi Sarayı'nda sürgün yaşamını sürdüren Abdülhamid'e gidip fikir danışmak istemiştir. Abdülhamid döneminin hızlı muhalifi Süleyman Nazif Utarit dergisinde Abdülhamid öldükten sonra sahte Abdülhamid hatıraları kaleme almıştır. Dergi bunu Abdülhamid'in gerçek hatıratı gibi ilan etmiş ve büyük ilgi görmüştür. Hatıratı kaleme alan Süleyman Nazif'tir ve Abdülhamid'in ağzından eylemlarini gayet inandırıcı olarak savunmaktadır.[18]

II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde ata binerek bütün İstanbul'u dolaşıp halkı galeyana getiren ve istibdat aleyhtarı gösterilerin baş düzenleyicisi olan, sonra İttihatçılarla dalaşıp başı bin türlü derde giren ve işi Sevr'i imzalamaya kadar götüren Rıza Tevfik de o elemli işgal günlerinde "Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat" şiirini yazacak ve:

Tarihler ismini andığı zaman
Sana hak verecek ey koca Sultan
Bizdik utanmadan iftira atan
Asrın en siyasi Padişah'ına

"Padişah hem zalim hem deli" dedik
İhtilale kıyam etmeli dedik,
Şeytan ne dediyse biz "beli" dedik
Çalıştık fitnenin intibahına

Divane sen değil, meğer bizmişiz.
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz.
Sade deli değil, edepsizmişiz.
Tükürdük atalar kıblegâhına
diye yazacaktır.

Bu pişmanlığın en ilginçlerinden birini de Abdülhamid'in on beş yıl şeyhülislamlığını yapan son şeyhülislamı Cemaleddin Efendi'nin oğlu Muhtar Bey anlatır. Babasının Padişah'a yakınlığını rağmen Muhtar Bey gizli bir Jön Türktür. O zamanın deyişiyle muzır evrakı yurda sokmakta dostlarıyla paylaşmaktadır. İttihatçılar iktidara geçince

[18] Bu konu ile ilgili bir çalışma için bk. Hazırlayan Mustafa Gündüz *Bir Abdülhamid Müdafaanâmesi (Hatırāt-ı Abdülhamid-i Sâni)*, Ankara, 2007.

bayram eder; yakın arkadaşı Cavit Bey Maliye Nazırı olunca Boğaz'daki yayılarında ziyafetler çeker. Ancak zamanla İttihatçılarla arası bozulur ve yurt dışına kaçmak zorunda kalır. Savaş bitmiş, İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmiştir. Yurda döner; konaklarına işgal kuvvetleri bize lazım diye el koymuştur, artık evi bile yoktur. Enişteşi Cemil Paşa'nın evine sığınmak zorunda kalır. Bu olaydan on yıl sonra yayınladığı *İntak-ı Hak* (Gerçeği Dile Getirme) adlı hatırâtında o günleri şöyle anlatır:

> Geldiğimden üç beş gün sonra Şeker Bayramı oldu. Bayramlık bir hâlimiz yoktu. Birdenbire içimden Abdülhamid Han'ın mezarını ziyaret edip ondan özür dilemek arzusu geldi. Kalktım merhumun naaşının bulunduğu II. Mahmud türbesine gittim. Bir de ne göreyim, sanki sözleşmiş gibi birçok eski arkadaşım da Abdülhamid'in tabutu başına gelmiş yaşlı gözlerle dua edip af diliyorlardı.[19]

VII-SONUÇ

Epeyice uzun tuttuğumuz bu önsözden amacımız, Fesch'in kitabını okurken okuyucuyu kendimizce hazırlamak arzusudur. Bu konuda söylediklerimizden çok daha iyi değerlendirmeleri yapabilecek ve bizim takdir edemediklerimizi belirleyip ortaya koyacak okuyucuların olduğu muhakkaktır. Ancak konuyu derinliğine inceleme olanağı bulamamış olabilecek okurlarımız için bir ihtimal yararımız olur diye bütün bu ön bilgiler verilmiş ve yine bu amaçla çevirinin çeşitli bölümlerinde dipnotlarıyla bazı malumat vermek yoluna gidilmiştir. Bilgili ve olayları iyi değerlendirecek okuyucuların bu çabamızı anlayışla karşılayıp beyhude bir malumat-furuşluk gibi görmemelerini dileriz.

Erol Üyepazarcı
Etiler, Temmuz 2019

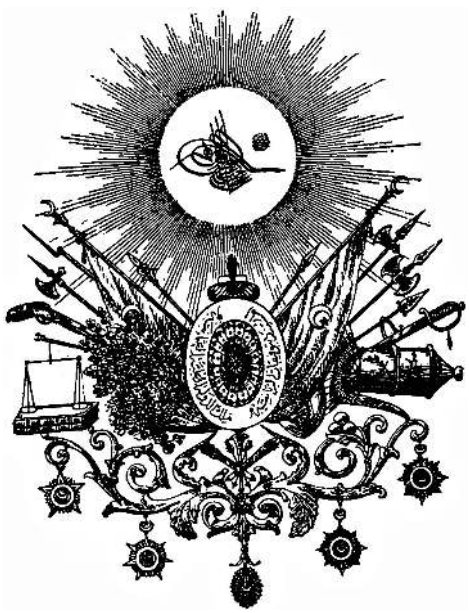
[19] Sadeleştirilerek alıntılanmıştır. Şeyhülislam Cemaleddin Efendizâde Ahmet Muhtar, *İntâk-ı Hak*, Cilt: IV, İstanbul, 1930.

PAUL FESCH

CONSTANTINOPLE

AUX DERNIERS JOURS D'ABDUL-HAMID

"Balek bachdan cocar."
C'est par la tête que pue le poisson.
(PROV. TURC)

PARIS
LIBRAIRIE DES SCIENCES POLITIQUES ET SOCIALES
MARCEL RIVIERE

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 35

DOĞU EKSPRESİ-Lütfen "Büyük Doğu"-Abdülhamid'in casuslarından bir grup-Çiçek demetli kadın-Doğu Ekspresi'ne Almanların el koyması-Fransız maden sularına boykot-Sırbistan'da-Genç Bulgaristan-Midhat Paşa-Dairesel bir demir yolu-Gümrük ve Sinapyan 37

BASIN VE SANSÜR-Dünyanın hâkimi basın-ilk Türk gazetesi-1866'dan 1876'ya kadar Türk basını-Abdülhamid tarafından basının boğulması-Sait Bey ve Kemal Bey-Hadım edilmiş gazeteler-Anastasya ve makasları-Yabancı gazetelerin bile yok edilmesi-Le Bottin burada kesmiyor-Abdülhamid gazetecilere madalya veriyor 59

MUHBİRLİK VE POLİS-Önerilen husus susmaktır-Bendeler ve kadın muhbirler-Jurnalci kamarillası-Serhafiye-i Hazret-i Padişahî Münir Paşa-Komploları ortaya çıkararak 100.000 frank gelir elde etme sanatı-Rocambole Bahri Paşa, Haydutların öyküsü-20 franklık bir madeni parayı yutup 17 frank 50 santim çıkaran bir hırsız- Katil Fehim Paşa, Abdülhamid'in gizli polisinin şefi oluyor-Almanya'ya bulaşanın başı belaya giriyor 97

HASTA ADAMIN SELAMLIK TÖRENİ-Yıldız'da bir panik-Eskiden ve bugünkü selamlık törenleri-Biz töreni seyretmek için yerimizi alıyoruz-Saray'da bir inek-21 Temmuz 1905'te yapılan suikast-Abdülhamid ve doktorları-Kafein enjeksiyonu- Kızdırılmış demir plakalar-Prostat kanseri-Sultan borçlarını ödüyor-Vasiyetle ilgili hususlar-O baba mıdır?-Yakında ölecek mi? 145

GELECEĞİN SULTANLARI-Veliahd, Şehzade Reşad-Resmî mahpus-Heyecan verici bir görüşme-Kardeşlerim, kızkardeşlerim!-İyi insan Reşad, liberal düşünceli Reşad-Şehzade Yusuf İzzet Efendi-Saldırgan da savunan da birbirinden yaman-Şehzade Süleyman'ın tatlılığı-V. Murad'ın oğlu-Şehzade Selim-Burhaneddin amacına erişecek mi? Almanya'nın kollanması-II.Wilhelm ve odalıklar-Bir Kürt Şeyhi'nin kehâneti 175

ABDÜLHAMİD VE ANAYASA-Tanzimat ve Abdülmecid-Abdülhamid yalan yere yemin ediyor-Tahta çıkma nutukları-Midhat Paşa'nın rolü-Sürgüne gönderilmesi ve ölümü-La Civilta Cattolica ve 1876 Osmanlı Anayasası-Moskof kurnazlığı ve Osmanlı bilgeliği-Korku delisi-Geçimsiz ve hırçın adamın uzun ve ağır makalesi-Deli İbrahim'in sonu..... 209

ANAYASAL REFORMLAR-Türkiye'de reaya ve Fransa'da Yahudiler-Sic vos non vobis-Türkler reform yapamazlar mı? Kur'an ve Şeriat buna engel mi? İslam, geri kalan bir saat-Muhammed zorbalara karşı isyan etmeyi öğütlüyor-Anayasa'nın ilanı- Beceriksiz bir dalkavuk-Halkların cellâdı Abdülhamid-Liberal reformlar için Müslüman ve Hristiyanların birliği 235

HRİSTİYANLAR VE ASKERLİK GÖREVİ-Müslüman olmayan toplumlar-Hristiyanlar ordudan çok kötü, iğrenç kişilermiş gibi atılıyorlar-Karacı-Yasa karşısında eşitlik-Pagan imparatorlar döneminde Hristiyan askerler-Kutsal Savaş-Bir sahte manevra-Hristiyanların protestosu: Onları kabul etmeyen bir vatan için ölmeyi reddetmek-Ne yapmalı?..... 261

OSMANLI MECLİSİ-Bir Meclisin rolü-1877-78 Osmanlı Meclisine yapılan eleştiriler- Müslüman çoğunluk, Türk çoğunluk, memur çoğunluğu-Dillerin birleştirilmesi- Avusturya Meclisi örneği-Vakit gazetesinin bir makalesi-Abdülhamid, Meclis görüşmelerine mani oluyor-Meclis Başkanı Ahmed Vefik Efendi; yüzü gülmez, sert, denetimci-Yurtsever milletvekilleri-Bir parça toprak bile-Rus-Türk Savaşı-Meclis; Sultan ve bakanlardan hesap soruyor-Abdülhamid Meclisi ve Anayasa'yı kaldırıyor 281

JÖN TÜRKLER-Kimlerdir?-Ne istiyorlar?-İttihad ve Terakki Komitesi, Nadir Bey'in boşboğazlığı-Murad Bey vatanını terkediyor-Ahmed Rıza ve Meşveret-Murad ve Rıza arasında uyumsuzluk-Murad Bey İstanbul'a dönüyor-Mizan gazetesi kayboluyor, onun yerine Osmanlı doğuyor-Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmud Paşa iki oğlu Prens Sabahaddin ve Lütfullah ile kendi isteğiyle sürgünü yeğliyor-Ermenilere ve Sultan'a mektubu-Sultan'ın onu geri döndürmek için ısrarı-O reddediyor ve sürgünde ölüyor-İki başlı Münir Bey-Osmanlı liberallerinin kongresi-Liberallerin lideri Prens Sahahaddin-Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Cemiyeti-Prens Sabahaddin'in Ermenilerle yazışmaları-La Turquie ve le Progrès-Bay Berthelot ve Sir Edward Grey'e mektuplar-Panislamcılık-Doğu sorunu ile ilgili Türk liberallerinin bildirisi-Yurt dışında Adem-i Merkeziyet Cemiyeti-Barika-i Reşadet..... 327

TÜRKİYE'NİN GÜCÜ VE ZAYIFLIĞI-Türkiye'nin gücü din-Burke ve Thiers-İngiliz tarihçisi Ricault-Her şey dua ile-Türk'ün karakteri ve portresi-Türkiye'nin acıları-Memur egemenliği-Açık artırmaya çıkarılmış bir halk-Sultan bahşiş-Rüşvet ve şantaj-Avrupa'nın istilası..... 395

TÜRKİYE'DE FRANSIZ OKULLARI-Charlot'nun raporu-Bir müfettiş-İstanbul'daki Fransa Elçiliği'nin istatistikleri-Bay Charlot sıkışıyor-Bir raporun ikiyüzlülüğü-Hristiyan tarikatlerinin kendi inançlarını yayma çabası-Kudüs'te Saint-Pierre yetim yurdu-Cizvitler ve Beyrut Üniversitesi-Kur'an'ın tadını çıkaran bir rahip-İskenderun'da Frerlerin meslek okulu-italyanların birdenbire ortaya çıkması-Müslümanlar Hristiyan din adamlarını seviyorlar mı?-Okulla ilgili kuruluşlar yanında yardım kuruluşları-Cumhuriyet Hükümeti'nin zihin yapısı-Laik misyon 425

FRANSA VE ALMANYA-L'Union Française-İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası ve başkanı- İhtiyar Fransa ve genç Almanya-İki elçi-Temps gazetesinin haberi-Türkiye'de demiryolları-Basra Körfezi'nde en büyük; Allemagne de Hamburg-Bağdat demir yolu hattı-Denizciliğimiz Doğu'da pek istemeden bulunuyor-Devlet fonlarında Fransa'nın tıkanması-Almanya ticaret ve sanayide kendi parasını ortaya koyuyor- Biz inişteyiz.. 463

SANAYİ VE TİCARET AÇISINDAN TÜRKİYE-Bir Türkiye turu yapıyoruz-Bu ülkede satabileceklerimiz-Bu ülkeden alabileceklerimiz-Bu ülkede her türlü ticarete yer var-Vilayetler arasında-İstanbul'dan Erzurum'a-Trabzon'dan Basra'ya-Kudüs'ten Kastamonu'ya-İzmir'den Van'a-Edirne'den Selanik yoluyla Bursa'ya-Beyrut ve Lübnan-Kıbrıs ve Ege Adaları 489

EKLER 599
DİZİN 617

ÖN SÖZ

İstanbul'dan dönüşümde Türkiye'deki dostlarım kadar Fransa'daki dostlarıma da gezimin öyküsünü kısa bir sürede tamamlayıp onlara sunacağımı söylemiştim. Türkiye'deki dostlarımın onları seven bir yabancının, Türkiye'de gördüklerinin kendinde bıraktığı izlenimlerini bir kez daha okumaktan; Fransa'daki dostlarımın ise benim bu gezi öykümden yeni görüşler veya başka bir deyişle yeni olmasa bile en azından farklı bazı bilgiler edineceklerinden mutlu olacaklarını düşünüyorum.

Bu amaçla gezi anılarımı yeniden gözden geçirdim, yolculuktaki ilginç olayları iki yol arkadaşımla bir kere daha anımsadık, notlarımı düzene soktum, her normal gezginin yaptığı gibi yolculukta çektiğim fotoğrafları banyo ettirip sıraladım. Bütün bu hazırlıklar bitince eseri artık yazabilirdim.

Ama düşüncelerimi kâğıda dökmeye başlayınca kitap için aklımdan geçen ilk fikirlerim git gide bir değişime uğradı; bu, fikirlerin çağrışımının gizemli mekanizmasını inceleyenler için çok bilinen bir olaydır ve kitap önceden hiç düşünmediğim bir şekil aldı. Gerçek olarak gördüğüm ve çizmeye çalıştığım olgular yavaş yavaş silinmeye başladı ve olayların akışı içinde onların yerini başkaları aldı ama bunların ilk fikirlerimle yine de bir yakınlıkları ve benzerliği yok değildi. Kısaca söylemek gerekirse ilk önceleri düşündüğüm güzellik ve çirkinliğin çarpıcı karşıtlıkları içindeki bir İstanbul tasviri, Güneş ışınlarının sisi dağıtması gibi yok oldu gitti. Doğanın İstanbul'da o kadar canlı ve değişik renklerle o kadar güçlü bir fırça vuruşu ile resmettiği bu dekorlar sanki hiç önemi olmayan aksesuarlarmış gibi depolarına giriverdi. Hiç kuşku duyulmayacak bir dramın aktörlerinden gözümün önünde yaşayan ve bir şeyler yapan birçoğu da kulislere geri döndüler veya benim gözümde en azından rollerini artık oynayamayarak dekorların arkasında kayboldular.

Onun için Boğaziçi, artık iki kıtayı ayıran ve yer yer bazen Avrupa bazen Asya kıyılarına sokulup İtalya'daki en güzel göllerle karşılaştırılabilecek küçücük koy şeklinde göller teşkil eden kaprisli kıvrımlarıyla olağanüstü güzellikte bir geçit değil aynı zamanda zulmetmek sapkınlığıyla kendinden geçen manyak bir zorbanın kininin masum kurbanlarını hızlı akıntılarında sürükleyerek toplayan kanlı bir çirkef kuyusu ve büyük bir kanalizasyon kolektörü-

dür.[1] Çırağan Sarayı, bahtsız V. Murad'ın içinde yirmi sekiz yıl ağır ağır can çekişerek öldüğü ve içine canlı olarak kapatıldığı bir mezar; Dolmabahçe Sarayı, içinde kendinden o kadar iyi şekilde söz edilen Veliahd Mehmed Reşad'ın sessizce ve düşünceler içinde ihtiyarlayıp gittiği aşılmaz bir hapishanedir.

Saf bir turist gibi insanlara tanınmayan bir serbestliğin kendilerine verildiği İstanbul'un meşhur köpekleri karşısında hayran kalabilir miyim? Hiç olmazsa bu ülkede birine "Sizi bir köpek gibi öldüreceğim!" demenin ona uzun ömürler dilemek anlamına geldiğini de mi anlamayacaktım? Çünkü bu ülkede köpeklerin yaşamına saygı gösteriliyor ama başlarına ne geldiği bilinmeden insanlar kayboluyorlar, zehirleniyorlar ve boğduruluyorlar. Köpekler hiç olmazsa ceza görmeden açlıklarını belirtmek için havlıyorlar veya acılarını belirtmek için hırlıyorlar. Hâlbuki insanlara şikâyetlerini dile getirmek, padişah karşıtı olarak suçlanmak tehdidi altında yasaklanıyor ve bunun sonucunda da insanları ezen acımasız bir zorbalığı; değil protesto etmek, en yakın olduklarına ve hatta kendi kendine mırıldanmak bile cezalandırılıyor.

Verdiğim bu kısa örneklerden benim *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*'da neler yazacağımı anlamak herhalde çok kolaydır.

Sonuçta bu kitap, olayların kanıtlarıyla desteklenen bir gezinin öyküsüdür. Bu öyküde anlatılan, Abdülhamid ve onun gözdelerinin hatasıyla gitgide bir uçuruma doğru sürüklenen Türkiye'nin içler acısı durumudur. Türkiye bu uçuruma parçalanmış ve çürümüş olarak düşecektir. Türkiye, bu durumdan ancak zaman içinde bürokrasi egemenliği virüsüne bulaşmamış ve Gladstone'un haklı olarak "en büyük katil" diye tanımladığı kişinin intikamının erişemediği çocukları tarafından kurtarılabilir.

Diğer taraftan bir Fransız olarak; Fransa'nın Türkiye'nin bir müttefiki ve dostu olduğunu unutmuyorum. Fransa bu ülkede kültürü ve ticareti ile ayrıcalıklı, üstün bir yer işgal ediyordu, ama bugün bu iki konuda tam anlamıyla yenilgiye uğradı.

Çok uzun bir röportaj gibi görülebilecek bu eserin vurgulamak istediği ana husus; benim için anlamı olan bir tutkudan yoksun olmayarak ama bir kin de gütmeyerek Fransa ile liberal Türkiye, yarının Türkiyesi arasında eski dostluk bağlarını yeniden sıklaştırmak gibi bir büyük isteği dile getirmektir.

Paris, 1 Kasım 1907

---

* Bu satırlar, Abdülhamid karşıtlarının, onun muhaliflerini öldürüp denize attırdığı şeklindeki iddialarının yazarca kabul edildiğinin bir kanıtıdır. Bu iddiaların bugün doğru olmadığı bilinmektedir. Bu konuda çevirmenin yazdığı ön söze bakılabilir (Çevirenin notu).

“

Doğu Ekspresi

”

Doğu Ekspresi, Paris'ten akşam 7.30'da hareket edecekti. Biletler alınmış ve yerler ayrılmış olsa da erken gelmek iyidir; saat tam 7.00'da gardaydım.

Çok çarpıcı bir zıtlığa bir anda gözlerim takıldı. Bavullarımı kaydettireceğim gişede çok zarif bir genç kadın gördüm; Doğu'dan gelme haplara hiç gereksinimi olmayan göğüslerini sımsıkı saran ve yuvarlak hatlarını iyice belli eden son moda bir tayyör giymişti. Her tarafından canlı bir sağlık fışkırıyordu. Ondan biraz uzakta, onu beklediği anlaşılan küçük ve zayıf zavallı bir yaratık; görkemli kırmızı güllerden oluşan bir çiçek demetini saygıyla taşıyordu. Belini sıkan kısalmış redingotu ya eski elbise satan bir dükkânın vitrininden görülüp alınmış yahut da bir arkadaştan borç istenmişti. Kol uçlarına gelince redingotun kolları çok kısa olduğundan kolları tamamen açıkta kalmış gibiydi; salonun yarı karanlığında rengi pek belli olmuyordu. Eğer ilk önce aklıma Viyana'ya gidecek olan bir aktrise eşlik edecek olan herhangi bir tiyatronun bir makinisti olabileceği düşüncesi gelmeseydi rahatlıkla bu adamın bir gizli polis veya ajan olduğuna inanabilirdim... Tamam, onu tanıdım. Eugène Sue[1*] *Paris'in Esrarı*'nda veya *Serseri Yahudi*'de sanki onun portresini çizmişti; bu adam o zamanlar söylendiği gibi Kudüs Sokağı'ndan çıkmıştı.

Sıram geldi, kayıt işlemleri tamamlandı ve trenin durduğu yere doğru yürüdüm.

Acele eden bir yolcu istemeden domuz derisi bavuluyla bana çarptı. Hiç şüphesiz politikanın kendileri için tek ve en önemli iş olduğunu sanan pek çok Fransızdan biriydi. Uzun bir gezi için yapılması gerekli hazırlıklar bile onları bu düşüncelerinden vazgeçiremez. Muhakkak onu gara getiren arabacı kendisini Cadet Sokağı'nın önünde bırakmıştı. Trene binebilmek için zihnini fazla yorması gerekmiyordu. Kendinden çok emin bir şekilde ilgili bir memura şu şekilde bir soru sorarak bineceği vagonu aramaya başladı:

Aceleci bey: Lütfen Büyük Doğu'ya nereden binebilirim!
Memur: *(şaşkın)* Ne dediniz?
Aceleci bey: Büyük Doğu!

1* Eugène Sue (1804-1857): XIX. yüzyılda yarı serüven yarı polisiye romanlarıyla ünlenmiş ve eserleri, döneminde Türkçeye çevrilmiş bir Fransız yazarıdır. Sosyal adaletsizliklere dokunan eserleri zamanında halk tarafından çok tutulmuştur. (Çevirenin notu).

Memur: *(aptallaşmış)* Ne?
Aceleci bey: İstanbul treni, nerede!
Memur: *(sakinleşerek)* Doğu Ekspresi mi? En son peronda, solda.

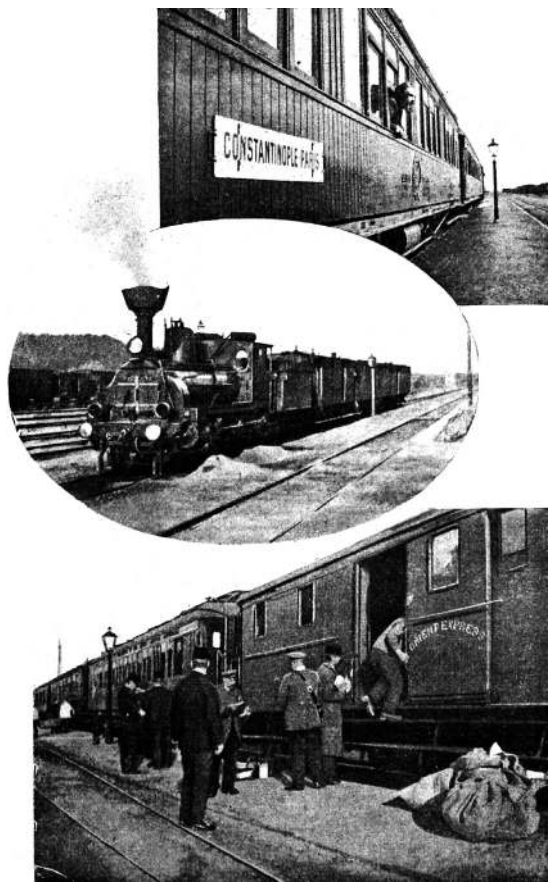
Bir şaşkınlık irkilmesinden sonra hemen kendine hâkim olan aceleci bey tarif edilen perona gidiyor.

Dalgınlığına ve yanılgısına gülerek onu izliyorum. Ama ona gülmekle de haksızlık etmiyor muyum? Bunu kendi kendime itiraf ediyorum.

Sanki ben ondan başka bir hamurdan mı yoğrulmuşum? Benim yaptığım gerçekten de kendini beğenmişlik. Horace'ın[2*] hakkı var.

"Diğer ülkeleri görüp incelemek için yurdumuzu boşu boşuna terkediyoruz. Bizim saplantılarımız da çelik pruvalı gemilere bizimle birlikte tırmanıyor." Bu saplantılar bavullarımızın köşe bucaklarına ve şapkalarımızın içine saklanıyor; *Joanne* ve *Baedeker*'lerimizin[3*] sayfaları arasına kayıyor. Beyinlerimizin kıvrımlarının içine giriyorlar. Bu saplantılar kişiliğimizi o kadar derinden etkiliyor ki herbirimiz aynı görüntüler ve aynı âdetler karşısında, gözlerimizi örten tülden hiç haberimiz olmadan onları gördüğümüzü sanıyor ve yanımızdakinden bambaşka şekilde ve başka bir görüş açısıyla onları algılıyoruz.

Deminki bey, bir rüzgâr gibi kayboluveriyor; onu göremiyorum ve bu sırada bir grup insan önümü kesiyor.

1 ve 3. Doğu Ekspresi-2.Turba ile çalışan Sırp treni

2* Horace yahut Latince aslıyla Horatius Quintus Flaccus (MÖ 65-8): Latin şairi. Rönesans'tan sonra şiirde dengenin ve ölçünün klasik erdeminin bir örneği gibi kabul edildi. (Çevirenin notu).

3* Joanne ve Baedeker dönemin en önemli gezi rehberi kitapları. (Çevirenin notu).

Demin genç kadının yakınında gördüğüm biçare polisim birdenbire birçok kişiden biri oluyor; bakıyorum şimdi onlar bilemediğim bir renk serisine göre sıralanmış on kişiler. Hemen bu sıralamanın mantığını anlıyorum. Giyilen elbiselerin genişliği ve darlığı ile kullanmadan gelen eskilik ve eskiliğin işareti olan kumaşın parlaması bu gruptaki insanların aşamalarını belli ediyor.

Bir adımını öne atmış, başında uzunca bir şapka, dimdik ve saygın bir kişi, hiç şüphesiz bir şef, önünde duran yataklı vagona sabit nazarlarla bakıyor. Bu adam kim? Peronun elektrik lambalarına ilaveten trenden de gelen ışığın aksi altında yüzünün ve vücudunun belirli kısımları yarı gölge içinde belirginleşiyor. Onun etrafındakileri görüyorum; çıkık elmacık kemikleri, yüzün üstünden birdenbire fışkırmışa benzeyen burunlar, koca bir leğen gibi kulaklar. Anladım; Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Suriyelilerden meydana gelen bu gizli ajanlar kafilesi Paris'teki Türk Büyükelçisi Münir Paşa'nın yönetimi altında.

Bu grubun görevi Fransa'daki Jön Türkleri gözetim altında tutmak. Yoksa Münir[4*] bir geziye mi çıkıyor?

Bütün bunları düşünürken zaman geçiyor. Üç gün süreyle bana hapishane gibi gelecek kompartımanıma geçmek için trenin basamaklarına tırmanıyorum. Ne görüyorum? Çeşitli karton kutularla filelere kadar dolmuş ve paketlerin ortalarında gül demetinin mağrur ve pırıl pırıl gözüktüğü yan kompartımanda demin gördüğüm boylu poslu genç kadın oturuyor.

Birdenbire trenin düdüğü ötüyor, gizli polisler kendilerine çeki düzen veriyorlar ve vagonun önüne geliyorlar; şefleri, genç kadının yaklaştığı tren kapısına doğru bir adım atıyor ve kadının kendisine uzattığı eli gayet zarif bir şekilde öpüyor ve biz hareket ediyoruz.

Ben şaşkınlık içindeyim. Abdülhamid'in casuslarının böyle saygıyla uğurladıkları bu garip genç kadın kim? O da Padişah'ın gizli polisinden olmasın? Boş ver! Şimdi bu konuyu bırakalım; akşam yemeği servisi başladı. Yarın da daha ciddi işler çıkacak. Belki de saplantılarımın birinin kurbanı olacağım.

Saat 10.00'a doğru yola çıkarken biletlerimizi alan memur onları bize geri getiriyor; sonra yataklarımızı yapıp bize "Allahaısmarladık!" diyor.

Bizimle beraber gelmiyor musunuz?

-Hayır! Ben sizi Deutsch-Avricourt'un[5*] memurlarına devredeceğim.

-Sizin yerinizi alacak görevliler kimler?

-Almanlar.

4* Paşa (Çorlulu/1857-1938): Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu olup Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra Tercüme Odasına girmiş, Ahmed Vefik Paşa'nın özel kâtibi, Maden ve Orman Nezareti mektupçusu, daha sonra Ticaret Nazırı olmuş ve 1897-1908 arası Paris Elçiliği yapmıştır. Fransa Siyasal Bilimler Akademisinin muhbir üyesidir. Diplomasi ve diğer konularda çeşitli kitapları vardır. (Çevirenin notu).

5* Deutsch-Avricourt; Alman Demiryolları İdaresinin adıdır (Çevirenin notu).

Basın ve Sansür

Zamanımızda, dünyaya hükmeden artık kamuoyu değildir, basındır; çünkü kamuoyunu oluşturan ve onu yöneten basındır. Kamuoyu ulusların düşünceleriyle geleneklerinin bir bileşkesidir; onun görüntüsü yavaş yavaş ve uzun süre içinde biçimlenir ve kendi istekleri doğrultusunda kitleleri kendine bağlar ve etkisini az yahut çok devam ettirir. Bir ulusla, basını arasında karşılıklı bir etkileşim vardır; bu etkileşim iyi incelenirse karşılıklı olarak etken olan bu iki öğenin doğasını tek bir kalemde ortaya çıkarabiliriz.

Kabul edilsin edilmesin basın, olguların hem en iyisi hem en kötüsüdür. Bir ülke hakkında gerekli olduğu gibi ve tam bir bilgi edinmek, eğer onun basını hakkında derinleştirilmiş bir malumat yoksa olası değildir. Siyasal ve sosyal görüş açısından basın neyse ülke de odur.

Bir gazete satıcısı

Ama ne yazık ki Türklerde basın yoktur. Manyak ve korkak bir zorbanın göz açtırmayan baskısı altında ezilen bu bahtsız ulus; ne yüksek sesle ne yazıyla düşüncesini belirtebilmekte hatta şikâyetlerini bile dile getirememektedir.

Hâlbuki yarım yüzyıl süresince ve çok doğal olan doğum sancılarının getirdiği sıkıntılı bir dönemin ardından çok umut verici sonuçlar elde edilmişe benziyordu. Abdülhamid'in iktidarı ele almasıyla bu cesur çabaların hepsi sıfıra indi.

Bir Türk resmî gazetesinin kurulması düşüncesi ilk önce Sultan II. Mahmud'un aklına gelmiştir.[1] Böyle bir gazete çıkarmayı; reformlarına des-

[1] Biz anımsatmak için III. Selim zamanında Fransa Cumhuriyeti'nin olağanüstü elçi olarak gönderdiği Verninac'ın gayretleriyle kurulan ve Fransa Elçiliğinde Fransızca basılan küçük bir çeşit gazeteyi de burada zikretmek istiyoruz. Bunun yardımıyla Rusya Seferi sırasında Fransa ordusunun bültenlerinin özetleri dağıtılmıştı.

Çevirenin notu: Yazarın verdiği bu bilgi yanlıştır; Verninac'ın kurduğu matbaaya Bonaparte'ın Mısır Seferi sırasında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında savaş ilan edilince Osmanlılarca el konulmuş hatta bu matbaada Bonaparte ve Fransa aleyhine Mısır'a gönderilmek üzere Türkçe ve Arapça broşürler basılmıştır. Fransa Elçiliğindeki bu matbaa

tek olması ve onları halkına tanıtıp anlatması için istediği kadar; Fransa örneğini göz önüne alarak kendi *Moniteur*'üne sahip olmayı arzuladığından da istiyordu.[2*]

Yunan İsyanı'nın ikinci döneminde (1825-1828) bir Fransızın, *Courrier de Smyrne*'in[3] yöneticisi Alexandre Blak'ın gösterdiği bağımsız ve sağlam karakter yapısı onu çok etkiledi. Bir resmî gazete çıkarma fikrini gerçekleştirmek için en uygun kişinin o olduğuna inandı ve onu İstanbul'a getirip Fransızca olarak basılan *Moniteur Ottoman*'ın yönetimini ona bıraktı. 1831 yılıydı.

Ertesi yıl *Moniteur Ottoman*'ın Türkçe olarak basımı diyebileceğimiz *Takvim-i Vekayi* yayın hayatına atıldı.[4*] Bununla birlikte bazı farklar vardı. *Takvim-i Vekayi* hükümetin yaptığı işleri yayınlamakla yetiniyordu; hâlbuki *Moniteur Ottoman*'ın resmî haberleri verdiği bölümün dışında Bâb-ı Âli'nin yararlarının tartışıldığı ve savunulduğu resmî olmayan bir bölümü de vardı. Bu arada *Takvim-i Vekayi*'nin yazi işlerinin yönetimine büyük önem verilerek İmparatorluğun resmî tarihçisinin (Vak'a-nüvis) bu konuyla doğrudan doğruya meşgul olması öngörüldü.

---

devlet matbaası olan Mühendishane ve Matbaa-i Amireye verilmiştir. Bu konuda Sayın Kemal Beydilli'nin *Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi,* (İstanbul, 1995) ve *Mühendishane ve Üsküdar Matbaası'nda Basılan Kitaplar ve Bir Katalog*, (İstanbul, 1997) isimli kitaplarında ayrıntılı açıklamalar vardır. Yani yazarın dediği gibi Verninac'ın kurduğu matbaada Bonaparte'ın Rusya Seferi'ni yaptığı 1813 yılında bülten çıkarılması bu matbaaya çok önceleri (1799) Osmanlı Devleti'nce el konulduğundan olanaksızdır. Bu büyük olasılıkla daha sonraki Fransız elçilerinden birinin yeniden kurduğu bir matbaa olabilir.

2* Fransa Hükümeti'nin resmî gazetesinin ismi de *Moniteur*'dür (yol gösterici, mürşit). Osmanlı Devleti de çıkardığı resmî gazetenin Fransızca baskısının ismini *Moniteur Ottoman* koymuştur (Çevirenin notu).

3 1825'te *Spectateur d'Orient* ismiyle kuruldu; bu gazetenin o dönemde Bâb-ı Âli'nin haklarını ve menfaatlerini savunan bütün Avrupa'daki tek gazete olduğunu düşünüyoruz.

Çevirenin notu: *Spectateur Orient* yazarın söylediği gibi 1825'te değil 1821'de kurulmuştur ve kurucusu Charles Tricon adlı eski bir tüccar ve öğretmendir. Gazete Yunan İsyanı sırasında Rum yanlısı tutumu nedeniyle Reisülküttabın talebi üzerine 1824 yılında İzmir Fransız konsolosunca kapatılmıştır. Altı ay sonra yine Charles Tricon tarafından açılmış ve yansız bir politika izlemiştir. 1826 ve izleyen yıllarda Alexandre Blak'ın yönetimine girmiş ve yazarın da belirttiği gibi Osmanlı yararlarının ateşli bir savunucusu olmuştur. Paul Fesch'in *Spectateur d'Orient*'ın ilk dönemini bilmediği anlaşılıyor. Alexandre Blak bu gazetede Osmanlı haklarını savunurken başta Rus ve İngiliz elçileri olmak üzere tebaası olduğu Fransa'nın elçisini de karşısında bulmuş ve bunun çok zararını görmüştür; hatta Fransız konsolosu tarafından tevkif edilip matbaasına el konulmuştur; bu yüzden sağlığını ve servetini yitirmiştir. Bu ilginç Fransız hakkında en ayrıntılı çalışma Sayın Orhan Koloğlu tarafından yapılmıştır ve ilgilenenler için kanımızca en yararlı kaynaktır. KOLOĞLU Orhan, *Blak Bey, Précurseur du Tanzimat, Une Famille Française au Service de la Sublime Porte (Tanzimat'ın Müjdecisi Blak Bey, Bâb-ı Âli'nin Hizmetinde Bir Fransız Ailesi)*.

4* Bu bilgi de yanlıştır. Orhan Koloğlu'nun yukarıki notta söz konusu ettiğimiz ayrıntılı çalışmasındaki bilgilere göre ilk önce 1 Kasım 1831'de *Takvim-i Vekayi* yayınlanmış, onu 5 Kasım 1831'de Blak Bey'in (Alexandre Blacque) yönettiği *Moniteur Ottoman* izlemiştir (Çevirenin notu).

Bütün bu gelişmeler olurken beklendiği gibi zorluklar ortaya çıkmakta gecikmedi. Bazı elçiler *Moniteur*'ün beklenmeyen etkinliğinden rahatsız oldular. Bazı elçiler Türkiye'nin uyanmasından - *Moniteur* bu kehanette bulunuyordu- endişeliydiler; bazıları da bu başarıda bir Fransızın rolü olmasını kıskanıyorlardı. Her şeye karşın II. Mahmud onların eleştirilerine ve yakınmalarına pek aldırış etmedi.

Onlar bunun intikamını aldılar mı? Burada esrarengiz bir olay söz konusu. Herkesin bildiği bir husus II. Mahmud tarafından verilen gizli bir görevle Fransa'ya giden Alexandre Blacque Fransa'ya varamadan Malta'da aniden öldü (1836'da). Onun zehirlendiği söylendi. *Courrier Anglais* (İngiliz Habercisi) bu zehirlenmenin Rusların kışkırtması olduğu fikrini ileri sürdü; Ruslar ise kendi açılarından İngilizleri suçladılar. Bay d'Aubignosc ise cinayetin failleri -çünkü o, bir cinayet söz konusu diyordu- olarak zeki ve etkili Avrupalılara karşı kıskançlık duygusuyla hareket eden Türk devlet adamlarını gösteriyordu.[5] Bu dönemde *Moniteur*'ün yöneticileri üzerinde sanki bir uğursuzluk vardı. Gazetenin başına geçen eski bir Danimarka Konsolosu Franceshi ve sonra bir Mısırlı Hassuna de Ghiez iki buçuk yıl içinde arka arkaya öldüler. Hassuna'nın kardeşi Mehmed Efendi onun yerini almak için geldi ama tutunamadı. En sonunda gazete o zamanlar Reşid Paşa'nın özel kâtibi olup sonraları İstanbul'da Fransa konsolosu olacak olan Lucien Rouet'nin yönetimine devredildi.[6] Ama yabancı elçilerin, her zaman düşmanca davranışlarına maruz kalıyordu. Osmanlı Hükümeti birkaç yıl daha onu destekledi ama bu süre sonunda yayınını durdurdu ve onun yerini *Ceride-i Havadis* aldı (1843).[7] O günden sonra *Takvim-i Vekayi* tek resmî gazete olarak kaldı.

---

5 *La Turquie Nouvelie* (Yeni Türkiye), cilt II, 1839. Bay d'Aubignac daha sonraları *Moniteur Ottoman*'ın yöneticisi olan Hassuna ile olan ilişkileri sayesinde gazetenin resmî olmayan bölümünü yönetmek için Bâb-ı Âli tarafından görevlendirilmiş ama bu göreve başlamadan işine son verilmişti.

Editörün Notu: Ünlü yazarlarımızdan Abdülhak Şinasi Hisar *Geçmiş Zaman Fıkraları* adlı eserinde *Moniteur Ottoman* hakkında bilgilere de yer vermişti. Hisar *Moniteur Ottoman*'a ayırdığı küçük paragrafta şunları yazmıştı:

"Avukat sıfatıyla XVI. Louis'nin müdafasını deruhte eden M. Blacque isminde bir Fransız avukatı Fransa'dan tebaüd mecburiyetinde kalarak İzmir'de ikamet etmeye koyulmuş. Sultan Mahmut zamanında 1832'de *Moniteur Ottoman* namıyla Fransızca resmi bir gazete tesis olunmuş ve onun yazı işleri müdürlüğü bu avukatın oğlu M. Blacque'a tefviz olunmuştu. İşte uzun müddet Altıncı Daire-i Belediye olan Beyoğlu Belediyesi Reisi M. Edmond Blacgue de onun oğlu idi."

bk. Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 51.

6 Lucien Rouet'nin oğlu, bugün İstanbul'daki Fransa Elçiliğinin birinci tercümanı, en saygın ve yardımsever yurttaşlarımızdan biri olan Edwart Rouet'dir.

7 **Çevirenin notu:** Bu ifade yanlıştır. Bazı inkıtalara karşın *Moniteur Ottoman* 1850'ye kadar yayınına devam etmiştir (Bk. KOLOĞLU Orhan, *age*). Yani *Ceride-i Havadis*'in yayınından sonra da (1843) Moniteur Ottoman yayınlanmıştır.

“

Dizin

”

A

Abbas Hilmi 116*, 358*, 359*, 369*
Abdullah Cevdet 334*, 345*, 347, 348*, 394*
Abdullah Paşa Müşir 147
Abdurrahman Bedirhani 374*
Abdurrahman Paşa 128, 169, 202, 415*, 422*
Abdurrahman Şeref 85*
Abdülaziz 21, 53, 55, 65, 66, 67, 69*, 71*, 78, 79, 103, 118, 185, 186, 187*, 188, 189, 193, 195, 197, 206, 213, 214, 215*, 217*, 224*, 226*, 233*, 273, 313*, 332, 344*, 349, 419*, 421, 495*
Abdülaziz Efendi, Kadıasker 233
Abdülhalim Efendi, Şehzade 195
Abdülkadir Efendi, Şehzade 198*
Abdülkadir Reşid Efendi 295
Abdülkadir Şeyh 338
Abdüllatif Paşa 75*
Abdülmecid 9*, 32, 46*, 65*, 117, 122*, 149*, 150*, 155, 157, 164, 170, 179, 182*, 184*, 187, 192, 195, 212*, 214, 215, 219*, 220*, 221, 224, 239, 323, 349, 354, 359, 364, 419, 545
Abdülmecid Efendi 170, 195
Abdürrahim Efendi, Şehzade 195
About Edmond 429*
Action 183*, 184*, 391
Adana 135, 430, 455, 470, 474, 476, 478, 479, 524, 525, 526, 527, 528, 541, 549
Adapazarı 502*, 511, 530*
Adossidès A. 205*
Affiches smyrnéennes 93*
Afyon 470, 476, 478, 504, 515
Agâh Efendi 77
Agop Kazasyan Efendi 318, 318*
Agop Toledyan 330*
Agram 472
Ahenk 93*
Ahmed Ağa 409*
Ahmed Ali Paşa, Şeker 302
Ahmed Bey, Çürüksulu 339*, 342*, 344, 346
Ahmed Bey, Miralay 344*
Ahmed Celaleddin Paşa 106, 106*, 140*, 334, 345, 346, 358*
Ahmed Cevdet Paşa 78*, 265*, 305*, 306*, 310
Ahmed Efendi, Astarcılar Kahyası, Hacı 323
Ahmed Efendi, Hacı 335, 338
Ahmed Efendi, Yenişehirlizâde 314, 318, 319, 321, 322, 324
Ahmed Eyüp Paşa, Müşir 195
Ahmed Fazlı Bey 371*, 375*, 381
Ahmed Hamdi Paşa 320
Ahmed I 177, 178, 183, 198*
Ahmed III 293
Ahmed Midhat Efendi 77*, 85*, 121*, 334*
Ahmed Muhtar Paşa, Gazi 273*
Ahmed Nuri Bey 198*
Ahmed Nuri Efendi, Şehzade 198*
Ahmed Paşa, Ordu Komutanı 436*
Ahmed Rıza Bey 339, 339*, 341*, 342, 342*, 343, 343*, 346, 354, 355, 360*, 367*, 368, 369*, 370, 371*, 374*, 385*
Ahmed Vefik Paşa 41*, 299, 302*, 314, 314*, 316, 320*, 321
Ahval, El 94*
Airenik 66*
Akşin Sina 335*, 338*, 341*, 351*, 359*
Akyol Taha 265*
Alaşehir 478
Albania 331*
Albert Efendi 374*

Dipnotlarda geçen isimler (*) işaretiyle gösterilmiştir.

Aleksandr Karatodori Paşa 421*
Alembert, d 459*
Ali Bey, İngiliz 341*
Ali Emiri 109*
Ali Fahri, Ağababa 344*
Ali Fehmi Bey 374*
Ali Galip Paşa 193*
Ali Haydar Midhat 215*, 224*, 385, 385*
Ali Nuri 74, 77*, 164, 165
Âli Paşa 67*, 248, 321*
Ali Saib Bey 369, 371*, 394v
Ali Suavi 69*, 101, 105
Ali Şefik 109*, 110, 111, 112
Ali Şefkati 69
Aliye Hanım 199*
Allatini, Moise 430*
Alonzo, d' 562
Al-Rakib 348*
Amalthea 93*
Amasra 530*
Amasya 455, 532*, 534, 541
Ammare 546*
Anadoluhisarı 250
Anatoli 66*, 90
Anatolicos Astir 66*
Andrassy, Kont 213
Andria, d' 582
Angele 591
Ankara 15, 430, 470, 474, 476, 477*, 522*, 523
Ansuryan 532
Antakya 546*, 547, 548
Antalya 519*, 520, 521
Antep 430, 549*
Anvers 142, 230*, 525, 532
Apéry, M. 88
Aravelk 92
Ardahan 313
Arevelyan Mamul 93*
Argiri Kantarcı Efendi 307
Argus Ajansı 84
Arif Bey, Şeyhülislam 245
Armez 555
Arminjon 264*
Armonia 93*
Arnau Augusta 95*
Arnavutköy 219, 492*
Artus 526
Asir 595*
Assiette au beurre 196
Ataköy 56*
Aubignos, d' 63, 63*, 238*
Auboyne, Maurice 529*
Audigier, Camille 372*, 392, 393*
Augier 508
Augustus 102*
Avedaper 66*, 92
Avenir 94*
Avni Bey 338
Aydın 93*, 318, 445*, 470, 474, 478, 513*, 514, 515, 516, 517
Ayvacık 512*
Ayvalık 510
Azaryan, Katolik Ermeni Patriği 264*, 456

B

Bağbeda 556*
Bağdat 12, 14, 256*, 285, 333, 351, 430, 470, 471, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 496, 509, 527, 528, 534, 542, 543, 544*
Bahri Paşa 121, 122, 123, 124, 125, 135*, 136, 137
Baker, James 413
Bakırköy 51, 56, 127, 130, 132
Balçık 478
Baldassare 581
Baldensperger, Emile ve Henri 563
Balıkesir 504, 508, 509
Bandırma 507, 508, 509, 510
Bardakçı, Murat 193*
Bargigli 64*
Bartlett, Sir Smith 360*
Basiret 66*, 67
Basra 351*, 470, 471, 474, 534, 544, 545, 546
Başir, El 94*
Bay 437
Bayburt 541
Bayezid II 183*
Bayezid I, Yıldırım 410
Bayramiç 512*
Bayur, Yusuf Hikmet 475*
Beaume, Jules la 257*
Bebek 191, 227
Beck, Baron 292, 294
Bedran Efendi 324
Beguin-Billecocq 151

Behçet Bey 344*
Belabre, Fradin de 568, 569
Belgrad 44, 45, 99, 346*, 419*
Belin 65
Bellis 86
Benoit-Brunswik 284, 285, 287, 294*, 404
Berat 590*
Beraud, Celestin 573
Bergerem 340*
Berger, Komutan 465, 466
Bergmann 82, 166, 170
Berg, Van der 244*
Berlin 19, 42, 69, 70*, 166, 205, 259, 277, 278, 366*, 384, 419*, 421*, 422*, 468, 472*, 473, 480, 485, 486, 521, 544, 562
Bernhardt, Sarah 153*
Berriat 571
Berthelot, Marcelin 387, 387*
Berthier Paşa 421*
Bert, Paul 433
Bertrand, M. 193, 559
Beşiktaş 150, 161, 229*, 230*
Beurlier, Emile 95*
Beydilli Kemal 62*
Beykoz 493
Beyrut 76, 94, 195*, 285, 336*, 418, 428, 429, 430, 432, 433, 439*, 443, 454, 455, 460, 470, 474, 475, 476*, 477, 478, 482, 496, 525, 547, 549, 550*, 551, 552, 554, 557, 558, 564, 569, 573, 588
Bieberstein, Marshall von 142, 166, 197, 203
Bier, Doktor 166
Biga 512
Bilecik 154*, 504*
Bingazi 153, 338, 431, 596
Bingöl 542*
Birle 569*
Birüssebi 560*
Bismarck 421*, 468, 485
Bitlis 249, 256, 278, 333, 385*, 474, 542, 543
Blak, Alexandre 62, 62*, 63, 64, 64*, 238*
Blake Bey, Edouard 225
Blangui 50
Blondel, Georges 487
Blowitz, A. de 48, 48*, 298, 411, 419, 420*, 421
Blunt, J. E 226*
Bogers, W. 94*
Boileau, Nicolas 44, 44*
Bolu 529*, 530*
Boppe 150
Bordat, Gaston 437*, 457, 458
Bordeano 67*
Borgo, Pozzo di 243
Bornier, Vikont de 94*
Bosphore du Soir 431
Bosphoris 90
Bottin 84*, 88
Boucher, Emile 95*
Bourgeois, Leon 83, 340, 427*, 428, 429, 434, 436
Bousquet-Deschamps 64*
Bremen 544
Briata Edouard 518
Broglie, Dük de 300, 300*
Brucker, Raymond 116
Brüksel 94*, 203*, 331*, 358, 359*, 360*
Buca 478
Bulgurlu 475, 476, 477, 480, 519
Bulletin de la Chambre de Commerce 88, 91
Burdur 519*
Burhaneddin Efendi, Şehzade 163, 170, 171, 185*, 186, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202*, 203, 205, 206*, 207*
Burke, Edmund 399, 399*
Bursa 142, 332, 339, 414, 419, 420*, 430, 456, 470, 474, 477, 482, 498, 502, 504*, 505, 506, 509, 511, 585
Bükreş 48*, 225*, 348, 545
Büyükada 443
Büyükdere 443
Byron, Lord 572
Bystander 183*, 184*, 392
Byzantis 66*

C

Cahun, Leon 291*
Caligula 399*
Camassei, Filipo 82*
Carles 465*

Cariler, V 517
Carnot, Sadi 82, 82*
Cartier, Emilie Madame 409*
Caserio, Anarşist 82*
Cassagnac 340
Catholiki Epithorissis 91
Cato, Romalı 467*
Cavid Bey 199*
Cebel-i Bereket 524*
Celal Bey 374*
Cemaleddin Bey 104
Cemaleddin Efendi, Şeyhülislam 27, 28*, 158
Cemal Efendi, Şehzade 195
Cemile Sultan 194
Cem Sultan 183*
Cenevre 82*, 110, 120, 180, 341, 342, 343, 346, 347, 348*, 358, 363
Cenova 525
Ceride-i Askeriye 66*, 90
Ceride-i Bahriye 90
Ceride-i Havadis 63, 66*
Ceride-i Mehakim 90
Ceride-i Şarkiye 92
Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye 66*
Cevaib, El 66*
Chappedelaine de 391
Charlemagne 332, 402
Charles 450
Charles IX 56
Charles V 402
Charlier 352
Charlot Marcel 427, 428, 429, 434, 436, 441, 442, 448, 453, 454, 460
Chateauvieux 223*
Chatir 525, 526, 527
Chauvelot 95*
Cheradame 487
Chesnelong 94*
Childeric 239*
Cibuti 598
Cihan 66*
Cihangir, Şehzade 183*
Civilta Cattolica 32, 226, 227
Civinis Efendi 123, 123*
Claretie, Georges 95*
Claudius 399*
Clemenceau 340, 340*
Clovis 239, 402
Cochin, Denys 361*
Coignet, C. Madam 448
Colin, Armand 84*, 91
Combes 361*
Comte, Auguste 339
Constans 83, 150, 429, 430, 529*
Constantaras Kardeşler 140
Constantinoupolis 90
Constantin, Vikont de 94*
Correspondence 94
Corriera d'ltalia 479
Corriere della Sera 185*
Cortanze 539, 540
Coulenges, Fustel de 56
Coulomb, L. 438*, 537, 540
Courcelle, Maurice 184*
Courrier Anglais 63
Courrier de Presse Ajansı 84
Courrier des Balkans 348*
Courrier de Smyrne 62, 64*, 93*
Courrier de Sofia 50*, 51, 415*
Courrier d'Orient 66*
Courrier Européen 378*, 379, 386
Courteilhe, Pavet de 213*, 237*, 265v
Coutant 152
Couturier 64*
Croix 391
Cuatelli, C. 156*
Cugnin 544
Cuinet, Vitali 309*
Cuni Limanı 556, 558
Cyzique, Metropolit 268
Czologosz, L. Anarşist 82*

Ç

Çanaka Efendi 308
Çanakkale 353, 404*, 421, 512*, 577, 580*
Çankırı 529*, 530*
Çaribrod 47, 54
Çarigradski Glasnik 93
Çatal 478
Çatalağzı 530
Çatalca 129, 132
Çaycı Abdurrahman 204*
Çaylak 67*
Çengelköy 192, 215*, 341*, 492*
Çıngıraklı Tatar Gazetesi 67*

Çiçero 399
Çivril 470, 478
Çobanyan A. 251*, 277*
Çocuklara Mahsus Gazete 90
Çorum 522*
Çumra 522

D

Daily Express 165*
Daily Mirror 167*
Daily Star 201*
Daily Telegraph 142, 185*
Dambmann 265*
Danielou, Charles 461*
Daviçon Efendi 289*
David 238
Dazghig 92
Debidour 213*
Debre 590*
Dedeağaç 443, 470, 473, 477, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 585
Degrand 270*
Deir, El 545
Delbeuf, Regis 86
Delcasse 362*
Deltion Aghoron 91
Demirci 515
Denais, Joseph 360, 360*, 392, 392*
Denizli 470, 478, 513
Der'a 470
Derby, Lord 220*, 221, 225*
Derne 596
Dersim 256, 533, 535
Der-Şugasof, General 273*
Derviş Hima, Ohrili İbrahim Naci 331*, 374*
Deschamps, Gaston 56, 57, 75*, 445*, 455*
Deschanel, Paul 429* ,455
Deutsche Rundschau 329*
Deutsche Zeitung 413*
Deyr-el-Kamer 556
Diderot 179*
Dimetoka 470, 472
Dinar 470, 474, 478
Divaniye 544
Diyarbakır 278, 335*, 385, 409, 430, 474, 534, 535, 542*, 543, 559
Diyojen 67*
Doğu Bayezid 541*
Dolmabahçe 36, 84, 85, 150*, 179, 188, 211, 214, 251, 421
Draç 590*
Dragamiroff, General 403
Draga, Sırp Kraliçesi 45*
Drama 472, 584*, 586
Dresdner Anzeiger 375*
Dreyfus 266*, 267
Driault 265*
Duckerts 517, 538, 547, 553, 557, 559, 562*
Duc, Leouzon le 51*, 245*, 276*, 614*
Dugat G. 244*
Dumont, Charles 184*
Dumont, Paul 430*
Dupont, Paul 240*
Durand 465*
Durastel 595
Durazzo 591, 595
Dutluca 478
Dybowski 510, 511

E

Earle, Edward Mead 475
Ebu Hanife, İmam-ı Azam 305
Ebulhüda 169
Ecclesiastiki Alithia 90
Echo de l'Orient 64*
Echo de Paris 142*, 184*, 185*, 189*, 421*, 461*
Eclaire 330*, 346, 347*, 460*
Economiste Français 340*
Edhem Paşa, Müşir 473
Edhem Paşa, Sadrazam 224, 318
Edirne 33, 55, 251, 317, 429, 430, 460, 469, 472, 477, 577, 578, 581, 582, 583
Elazığ, Mamuret-ül-Aziz 434, 533
Elbasan 590*
Elfesian 541
Elisabeth, (Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi) 82*
Elliot, Sir Henry 220*
Emin Bey 324
Emin Bey, Hacı 156*
Emin Hindiye 394*
Eminönü 86
Enez 578

Enficiyan 269
Engelhard 220*, 265*
Engin, Vahdeddin 192*
Enver Paşa 192*
Epoca 94*
Ereğli, Konya 470, 475, 519, 522
Ereğli, (Zonguldak) 530*
Ergani 542, 542*
Ergeri 590*
Erskine 287*
Ertuğrul, (Bilecik) 154, 154*, 504*
Erzincan 541, 541*
Erzurum 33*, 65, 256, 267*, 278, 333, 376*, 385*, 541, 542, 543
Esad Paşa 362*
Eskişehir 439, 440, 470, 476*, 477, 510, 511, 523
Esperance 93*
Etienne 529*
Eudel, Paul 188, 189*
Eugenie, İmparatoriçe 119
Eyyam, El 348*
Ezine 512*

F

Faik Bey, Kaymakam 344*
Faik Bey, Mabeyinci 104*
Fatsa 540
Faure, Felix 111
Fehim Paşa 25, 31, 106, 115, 118, 135, 137, 140, 141, 142, 160, 171, 191
Fehmi, J. 393
Ferid Bey 374
Ferid Paşa, Bitlis Valisi 249, 256*
Feridun Bey 106
Fevzi Bey 105
Figaro 95*, 169*, 183, 184*, 186*, 190*, 205*, 254*, 362*
Filibe 50*, 54, 469, 471
Filip, Tarik Gazetesi Sahibi 73
Fizan 338, 345*, 348, 595
Florya 130, 132
Fouche 123*
Fouques-Duparc 552
Franceshi 63
Franco, Moise 238*
Franc, Pierre 342
Frankfurt 400, 475, 486, 587
Frankfurter Zeitung 107, 170*
Franz Joseph (Avusturya-Macaristan imparatoru) 190*, 193, 292*
Frederic, (Prusya Prensi) 372
Freie Osmanische Post 348*
Frenk Sokağı 519
Fresco, David 93*
Fresco M. 238*
Fua, Albert de 374*
Fuad Paşa, Keçecizâde 121, 248, 266, 341*, 436*
Fuad Paşa, Müşir Deli 121, 140, 140*

G

Galanti, Avram 238*
Galata 21, 25, 79, 86, 100, 102, 113, 124, 137, 150, 151, 179, 182, 186*, 251, 271, 333, 361*, 450, 521, 576
Galopin, Arnold 94*
Gandolphe, Madam 95*
Garelli 548
Gautsch 292
Gazette de Lausanne 205*
Gazette Médical d'Orient 66*
Gazze 560*, 562
Gebze 126
Gelibolu 353, 498, 577, 582
Georgiades, Demetrius 339*, 340*, 411
Georgios, Yunan Prensi 574*
Gergeli 457*
Geyve 502*
Gil Blas 372*, 393*
Giolitti, Giovanni 479, 479*
Girardin, Emile de 243
Girardin, Saint-Marc 258
Giraud, Ernest 437,437*, 465, 466, 486, 493, 494, 498, 504, 505
Giraud, Octave 465
Giresun 532, 536
Girit Adası 79, 82, 84*, 287, 309*, 321, 357, 370, 505, 514, 569, 574*, 575, 576, 577, 596
Girne 573
Gladstone 12, 19*, 22, 81*, 348*, 467*
Golos 225*
Goncalı 478
Gorçakof, Prens 311
Gördes 515
Görice 590*

Gövsa, İbrahim Alaeddin 397*
Grenard 541
Gressien, Per 432*, 433, 453
Grey, Edward 204, 376*, 388, 391*
Grollet, Maxime 95*
Grondremark, Barones 135
Guillois, A. 526
Guys 553
Gülersoy, Çelik 398*
Gülsoy, Ufuk 470*
Gümülcine 577
Gümüşhane 536*

H

Hadikat-el-Ahbar 94*
Hakikat 289
Hakkâri 542*
Halep 169, 285, 309, 317, 319, 414, 418, 430, 443, 470, 476, 477, 478, 543, 546, 548, 549, 550, 554, 558, 595
Halil Ganem 319, 319*, 321, 324, 330*, 340*, 347*, 374*
Halil Paşa 349
Halil Rifat Paşa 105, 128
Halilürrahman 560*
Halkın Sesi 348*
Hama 476, 547, 554, 558*, 595
Hamburg 33, 142, 507, 520, 525, 528, 532, 544, 546, 562, 581, 585, 598
Hamburger Nachrichten 182*
Hamdi Bey 115, 141, 374*, 412
Hammer, Joseph 46*
Hanımlara Mahsus Gazete 90
Hanotaux 111
Hanrakidak 92
Hanya 574*, 575, 576, 577
Harold II 240*
Harput 430, 474, 533*, 534
Hasan Fehmi Efendi; İstanbul Milletvekili 317
Hasan Fehmi Efendi, Şeyhülislam 233*
Hasan Fehmi Paşa 403
Hasan Halid Bey 169, 414
Hasan, Hz. 204*
Hasan Sırrı 85*
Hassuna 63, 63*
Hatay 430
Hatice Sultan 193*
Havard-Duclos 465, 530
Havran 470, 478, 554, 558*
Havre Le 507, 587
Hayal 67*, 68
Haydarpaşa 81, 119, 131, 269, 444, 470, 477, 507, 508, 523, 530*
Hayfa 429, 439, 470, 478, 479, 550, 553, 554, 561, 562, 564
Hayreddin Paşa, Tunuslu 240*, 241*, 245
Hayrullah Efendi, Şeyhülislam 230
Hecquard, Charles 332*, 333
Henri IV 205, 446
Hereke 503
Heybeliada 117, 117*, 160, 193
Hınıs 541*
Hibetullah Sultan 183*
Hikmet Bey, Babanzâde 346, 374*
Hilafet 394*
Hilmi Bey, Tunalı 346, 348*
Hirsch, Baron 55, 473*
Hizmet 93*
Hohenlohe 292
Homeros 100*
Homolle 427*
Horace, Horatius Quintus Flacus 40, 40*
Horen Narbey 277
Hoyeck, Lübnan Patriği 270, 436
Hradecky 484
Hristaki Efendi 313*
Hristo, Hacı 567
Huber, Auguste 468
Hudeyde 595*, 598
Hugo, Victor 230*
Humus 338, 443, 476, 547, 554
Hürriyet 69*, 329v
Hüseyin Avni Paşa 187, 214*, 344
Hüseyin, İmam Hz. 224*
Hüseyin Siret Bey 374*
Hüsnü Bey 127
Hüssan Bey 363

I

Ignatyef 67, 77, 187*, 215, 219, 311
Impartial de Smyrne 64*, 93*
Imperiali, Marki 136
Independance Belge 529*
Innsbruck 472
Intransigent 340*

Isparta (Hamidabad) 519*
Istria, Dora d' 183*

İ

İbrahim Hakkı Paşa 85*
İbrahim Hilmi, Tüccarzâde 502*, 530*, 547*
İbrahim, Padişah, Deli 233
İbrahim Paşa 156
İbrahim Temo 334*
İbret 24*, 67
İctihad 297*, 394
İçel 524
İkdam 57, 89, 90
İkiadis Efendi 268
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal 24*, 214*, 416*, 419*
İnebolu 531, 540
İpek 549*
İsfakiye 574*
İshak Sükûti 347*, 348, 348*
İskenderiye 429, 441, 448, 460, 596
İskenderun 351*, 415, 418, 430, 474, 542, 546, 547, 548, 549
İsmail Hakkı Bey, Kaymakam 374*
İsmail Kemal Bey 371, 374*
İsmail Paşa 103, 105, 141, 338
İsmet Bey, Esvabçıbaşı 138, 138*, 170, 170*, 171, 171*
İsmet Paşa, İnönü 225*
İstanbul Osmanlı Ticaret Odası Gazetesi 88
İstanköy Adası 568
İstikbal 69*, 70, 71, 72, 73, 78
İstiklal Caddesi (Cadde-i Kebir) 141*, 288
İşkodra 338, 577, 590, 592, 594, 595
İştip 585
İttihad 206*, 331*
İzmir 21, 46*, 62*, 63*, 64*, 78, 93, 94*, 135, 136, 137, 224, 369, 377, 384, 414, 429, 430, 433*, 437, 443, 445, 460, 461*
İzmit 430, 470, 474, 477, 502*, 503, 530
İzzet Paşa, Arap 94*, 101*, 104*, 196, 200, 422*, 423

J

Jacguerez 544
Jackson, Elsie 199
Jamanak 66*
Janina 458
Jehay, Kont Van den Steen de 263*, 265*, 270*
Jonquiere, de le 277
Joris, Belçikalı Anarşist 158, 159
Journal de Constantinople 64*, 66*
Journal de Geneve 429, 443*
Journal de la Chambre de Commerce 88
Journal de Salonique 93*, 588
Journal des Debats 299*, 303, 311*, 312*, 313*, 314*, 315*, 318*, 319*, 320*, 324, 427
Journal de Smyrne 64*, 93*
Journal du Caire 135*
Journal İsraelite 66*
Jung, Kurt 534
Justiniani, Jerôme 56

K

Kadri Bey 104, 104*
Kadri Efendi, Hoca 374*
Kâğıthane 589
Kahire 215*, 348, 358, 429, 431, 432, 433, 441, 454, 460
Kalimnos Adası 565, 568
Kalkandelen 590
Kâmil Paşa 21, 21*, 137, 224*
Kandıra 502*
Kandilli 253
Kandiye 79, 574*, 575, 576, 577
Kanitz 50, 53
Kanun-ı Esasî Dergisi 348*
Karacaahmet 118*, 130
Karagöz 67*
Karajevski 542
Karaköy 79, 86, 100, 105, 420, 466*, 474
Karaman 519, 521, 525, 573
Karamürsel 502*
Karayorgeviç, Alexandre (Sırp Kralı) 45*
Kargatel 478
Kars 273*
Kasaba (Turgutlu) 437, 470, 474, 476,

478, 509
Kasımpaşa 138
Kasperyan, G. 544
Kastamonu 33, 308*, 376, 502, 529*, 530*, 531, 532
Kavala 430, 580, 585
Kayseri 414, 430, 445, 455, 522*, 523
Kâzım Paşa 337, 338
Kemal Bey, Çerkez 374*
Kemaleddin Efendi, Şehzade 180
Kemaleddin Paşa, Damad* 193
Kemal Efendi, Şekerci Musevi 323
Kemal Midhat Bey 374*
Kenize Murad 193*
Keratry, Kont de 78, 188*, 289, 299, 300*
Kerbela 544*
Kerimyan, Mıgırdıç 251, 277
Kerkük 542*
Ketşiyan, Puzant 92
Kıbrıs Adası 244, 443, 569, 572
Kırklareli 577*
Kırşehir 523*
Kızılçullu 478
Kilimli 530
Kilis 546*
Koçi Bey 404
Koeller, Baron Hugo von 93
Koloğlu, Orhan 16*, 25*, 26*, 62*, 204*, 238*, 405*
Konitza 592*
Konstantinopler Handelsblatt 93, 485
Konya 256, 308, 309*, 341*, 351*, 470, 471, 474, 476*, 477, 498, 515, 519, 520, 521, 522, 585
Korkud, Şehzade 183*
Kosova 577, 590
Kostaki Efendi 289*
Kozan 304, 305*, 311, 524*
Köln 468
Kölnische Volkeszeitung 85*, 107*, 141*, 167
Köprülü 585
Kudüs 39*, 82, 271, 322, 429, 430, 431, 432, 441, 443, 448*, 450, 452, 460, 470, 478, 561, 562, 563, 564
Kukuş Coucouch 445, 447
Kula 515
Kumkapı 273*, 278*
Kuran, Ahmed Bedevi 351, 352*, 353
Kuveyt 545, 546
Küçükçekmece 56, 127
Kütahya 470, 504, 510, 515

L

Labori, Avukat 340*
Lacazei Edouard 507
Lacordaire, Henri 423, 423*
Ladreyt, Henri 550, 557
Laffitte, Pierre 339, 344*
Laforet 598
Laibach 472
Laklak 394*
Lamartine, Alphonse de 46*, 233, 407
Lanessan, J. de 391, 436, 437
Langlois, Gustave 513
Lâpseki 512*
Lardy, Edmond Doktor 63*, 121, 429*
Larnaka 443, 573
Lautier, Eugene 184*, 205
Laveleye, de 50
Lavigerie, Monsenyör 449, 449*
Lavisse 291*, 329*
Layard 319
Lazareff, General 273*
Lazkiye 548, 550*, 553
Lecointre, A. 95*
Lecomte-Pretextat 94*
Lefevre-Pontalis 363*, 374*
Lefkoşe 573
Lefoulon, Kont Edouard 119*, 134, 153*
Leon XIII, Papa 453
Leopold, (Belçika Kralı) 340*
Leskovik 592
Leval 94
Levant-Herald 67, 67*, 86, 88*, 437*
L'Intransigeant gazetesi 340
Lieutaud 509
Limni Adası 565
Linz 43
List 484
Liverpool 525
Livida, Joseph 586
Logofet Bey 289*
Londra 169*, 170, 215*, 221, 225, 257, 266, 289, 312, 329, 360, 392, 405, 502, 506, 525, 574, 585
Lorand Georges 340*
Lorando 361*

Louis Philippe 300*
Louis XI 214, 214*
Louis XV 356
Louis XVI 63
Loyolo, Ignace de 432*
Lucas, Paul 56
Luccheni, Anarşist 82*
Lütfi Bey 374*
Lütfullah Bey, Sultanzade, Prens 348, 350, 359*, 360, 364*, 371*, 374*, 392*
Lyon 505, 507, 550, 556

M

Mahaud, G. 566
Mahir Efendi 374*
Mahmud Bey 251
Mahmud Celaleddin Paşa, Damat 41*, 194, 215, 229*, 300, 300*, 312, 318, 320, 331*
Mahmud Celaleddin Paşa, Nafia Nâzırı 41, 109*
Mahmud II. 23, 26, 28, 61, 63, 64, 65*, 76*, 118*, 122*, 150*, 155*, 164, 178, 183, 212, 218, 238, 332, 405
Mahmud Nedim Paşa 67, 187, 215, 233*, 313*, 320
Mahmud Paşa, Damad 106, 224*, 229, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 358, 359, 360, 362, 368*, 370, 371, 372, 373, 376
Maindron 563
Malaspina 592, 595
Malatya 430, 442, 456, 457, 534, 541
Malet, Albert 456
Malta Adası 595
Manastır 430, 443, 456, 470, 477, 577, 582, 589, 590, 592
Manisa 470, 478, 517
Manuk Efendi 324
Manzume-i Efkâr 66*, 92, 273*
Maraş 430, 546*, 548, 549
Marcus, David 238*
Mardin 237, 409, 430, 542*
Margiriti, Georges 287*
Marguerite Fehim Paşa 141*
Mark, Hayganuş Matmazel 92
Marko Paşa 225, 289*
Marsilya 83, 142, 148*, 159*, 353, 354, 438, 498, 500, 501, 505, 507, 509, 514, 517, 520, 525, 526, 531, 532, 535, 537, 538, 541, 544, 548, 549, 555, 567, 572, 574, 576, 581, 582, 585, 595
Massard, Emile 94*
Massis 66*, 92
Matin 361*, 387*
Mavroyani Paşa 120, 120*, 121, 121*, 121, 122*,123,123*, 125, 134, 135, 229*
Mazas, General 179
Mazhar Bey 338
Mc Kinley, William 82, 82*
Mecmua-i Ahbâr 93
Mediha Sultan 180
Mehmed Ali Efendi 310*
Mehmed Ali Paşa 421, 421*, 321
Mehmed Ali Paşa, Mısırlı Prens 182, 183, 189, 369*
Mehmed Efe, Çakıcı 135, 135*, 136
Mehmedefendioğlu, Ahmed 335*
Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı 419*
Mehmed II, Fatih Sultan 214*, 271*, 301, 302, 397
Mehmed III. 177, 178*
Mehmed Paşa, Kabasakal 104, 104*
Mehmed Reşad V 170, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186*, 187, 189, 190*, 192, 197, 199, 200, 201, 203, 205, 224, 349, 393
Mehmed Reşid Bey, Çerkez 335*
Mehmed Süreyya 419*
Mehmed Şükrü 85*
Mehmed Vahdeddin VI 178, 192, 192*, 193*, 215*
Mekke 162, 256, 285, 338, 467*, 470, 479, 518
Melikoff, General 273*
Memduh Paşa 333, 334*
Memorial Diplomatique 385*
Memul 66*
Menippe 66*
Mercure de France 251*, 277*
Mersin 317, 430, 470, 474, 478, 479, 520, 522*, 526, 527, 528, 541
Merzifon 445, 451, 455, 532
Meserret 93*
Messelina 399, 399*
Meşveret 333*, 339*, 340, 341, 342*,

343, 344, 345*, 346*, 348, 352, 354, 355*, 359, 360*, 368*, 369*, 370, 371*
Metchinoff, Doktor 590
Metropole 230*
Meulemain, Auguste 95*
Meyer, Madam 9*5
Meynard, Barbier de 264*
Meyrier 409*, 583
Mezzova 592
Michelet 311
Midhat Paşa 31, 31*, 32, 51, 52, 53, 54, 55, 65, 69, 70, 72, 74, 77, 78, 82, 103*, 194, 213, 215, 216, 218*, 220, 224, 225*, 226*, 239, 241, 245, 251, 267, 268*, 270*, 276*, 284, 288, 289, 290*, 300, 319*, 349, 385, 386*
Midilli Adası 112*, 362*, 505, 510, 514, 519, 565, 566, 567, 568
Mihalaki Efendi 307
Mihran Bey 289*
Miles, Roger 95*
Millet, R 424*
Minerva de Rome 386*
Mismer, Charles 67*, 73, 248*, 450*
Missions Catholique 213*, 229*, 230, 238*, 239*, 245*, 258*, 264*, 271, 272, 273*, 278*, 409*, 418*, 432*, 434, 435*, 449*, 450, 451, 455, 456, 457
Mitrovitza 470, 472, 477, 589
Mizan 336, 339, 341, 342, 343, 344, 346
Mizrahi, Joseph 584
Mizzi, Lewis F. 87
Molière 44*, 299
Molla Kasapzade 334*
Moltke, Helmuth von 155*, 155,
Momus 66
Monde lllustré 393*
Moniteur 62, 62*
Moniteur du Commerce 66*
Moniteur Oriental 86*, 90
Moniteur Ottoman 62, 62*, 63*, 223*, 333*, 358*, 371*, 392*
Montaigne 334, 402
Montesquieu 248
Morawitz 265*
Mouy, Kont Charles de 188*, 211, 299*, 325*
Mudanya 419, 420, 470*, 477, 504, 505, 507, 508
Muğla (Menteşe) 513
Muhammed, Hz. 165, 204*, 205, 214*, 246*, 264*, 272, 275, 343, 376
Muhbir 69*
Muhtar Bey 169
Murad Bey, Mizancı 106, 336, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349
Murad II 183*
Murad III 183*
Murad IV 183*, 404, 405
Murad V 31, 36, 66, 69, 77, 118*, 150, 188, 192, 193*, 213, 216, 336, 349, 359*, 393*
Murray, Grenville 408*, 409, 411, 417*
Musset, Alfred de 156
Mustafa Bey, Musul Valisi 256
Mustafa Bey, Selanik Mebusu 324
Mustafa Bey, Yanya Mebusu 324
Mustafa Efendi, Hacı 305, 311
Mustafa Fazıl Paşa 69*, 71, 71*, 257
Mustafa Haşim Paşa 78
Mustafa I 177, 178*, 183
Mustafa IV 178*
Mustafa Paşa 358
Mustafapaşa İstasyonu 55, 99
Mustafa, Şehzade 183*
Musté, E. 506
Musul 256, 338, 430, 471, 474, 534, 542, 543, 559
Musurus Bey 374*
Musurus Paşa 221, 225*, 374*
Muş 139*, 276, 542*
Mutki 256
Muvazene 348*
Münih 43, 99, 472
Münir Paşa, Salih 31, 31*, 41*, 83,94*, 103, 106, 107, 109, 110, 169, 185, 255, 334, 360*
Müntefik 546*

N

Nablus 550*
Naciye Sultan 192*
Nadir Bey 32, 337, 338
Nafia Gazetesi 90
Nafi Efendi 317, 319, 324

Naili Efendi 335, 338
Namık Kemal 65, 67*, 69, 74*, 75, 82, 213, 215*, 218, 245
Napoléon I 123*, 263*, 561*, 587
Napoleon III. 561*
Napredak 66*
Nâsıra 560*
Nazarbey 334*
Nazım Bey, Doktor 369, 369*
Nazım Paşa, Harbiye Nâzırı 371*, 374*
Nea Ephémeris 90
Nea Smirni 93*
Necib Bey 156*
Necib Melhame 105, 141, 190*
Necib Paşa 337
Necid 546*
Necid Bey 313*
Necmeddin Bey 141
Nemra Bey 374*
Neologos 66*, 276
Neron 399
Nerses, Ermeni Patriği 277
Nesip Bey 591
Neue freie Press 182*, 189*
New York Herald 166
Nicolaides, Demetrius 66*, 94
Nicolas 44
Nicolas I, Papa 277*
Niğde 519*
Nikarya Adası 565
Nikola, Grandük 329
Nikola II, Rus Çarı 18*, 20, 21*, 82*, 202, 468
Niş 43, 46, 51, 53
Nişantaşı 138
Noradankian Efendi, Gabriel 225*
Noranik 66
Norton, Th 533, 535, 536
Novelista 93*
Nufel Efendi 309*
Nuri Bey 15, 358*, 374*
Nüzhet Bey 374*

O

Obronoviç, Miloş (Sırp Kralı) 45, 45*
Odessa 522, 525
Odyan, Kirkor 251*
Ohannes Hüdaverdiyan Efendi 321, 321*
Ohannes Paşa, Sakızlı 225*, 254
Olivier, Louis 573
Oransay, Gültekin 157*
Ordu 536
Orhan I, Gazi 410
Orient 62, 64, 66, 86, 94, 141, 265, 340, 407, 442, 453, 457, 544, 567
Orient İllustre 66*
Ormanyan, Ermeni Patriği: Ortaköy 268
Ortaylı İlber 287*
Osman Bey 186*
Osman Hamdi Bey 412
Osman I, Gazi 214, 352
Osman II, Genç 178*, 183*
Osmanlı gazetesi 348
Osman Nuri 157*, 414*
Osman Paşa, Gazi 322*
Osservatore Romano 226

Ö

Ödemiş 136, 470, 478, 516, 517
Ömer, Hz. 214*, 271, 274, 304, 305*
Ömer Paşa, Serdar 303

P

Pakalın, Mehmet Zeki 152*, 153*, 266*
PalI Mall Gazette 165*, 167*, 200*
Pallieres, des 591
Pangaltı 138, 140, 141, 151, 181, 336, 344
Panosyan Efendi 92*
Paralel Sokağı 519
Paris 8, 12, 17, 36, 39, 41*, 42, 47, 48, 56, 57, 67*, 69, 83, 92, 94, 95*, 99, 100, 103, 106, 107, 108, 109*, 120*, 122, 142*, 152, 169*, 170*, 179*, 184*, 185*, 189, 193*, 199, 211, 213*, 230*, 240*, 243, 244*, 257, 258, 263, 264*, 265*, 266*, 270*, 278, 284, 298, 299, 309, 333, 334*, 339*, 342*, 346, 349, 354, 357, 358, 360*, 362*, 363*, 365, 366, 367, 392*, 393*, 400, 404, 407, 409, 411, 421, 423, 428, 429, 433*, 436, 461, 465, 497, 502, 505, 525, 538, 549, 561, 573, 587, 595
Parlar, Suat 123*

Parmantier, Antoine 511, 511*
Paros Adası 123
Pascal 311
Pasquier 123
Patras 593
Patria 392*
Patrie 16, 94*, 95*, 188*, 342, 342*, 343*
Pavlidis Efendi 310
Pédikos Cosmos 90
Perestû Kadınefendi 155*
Perraud 534
Peşte 44
Peter I, (Sırp Kralı) 45*
Petite République 183*, 200*
Petit Français Illustre 90
Petit Parisien 95*, 386
Phare de Bosphore 66*
Pharos tis Thessalonikes 93*
Photius 277*
Pichon 454, 459
Pinchon 94*
Pire 593
Prizren 51, 304, 590*
Pirlepe 585
Play, Fréderic le 372*
Plevne 228, 318, 321
Plutarque 311
Politische Correspondenz 305*
Polycrate 572, 572*
Pottier Albert 508
Presse Associée Ajansı 185*
Presse d'Orient 66*
Prestati Georges 95*
Preveze 590, 591, 593
Priştine 590*
Progrés de Salonique 93*, 588
Proia 91
Proodos 90, 93*
Punç 66*, 92
Puragun 92
Puzantion 92

Q

Quellenec 575

R

Racine 44*, 361*
Radical 386*
Ragıb Bey, Mabeyinci 104, 104*
Rais 597
Rambaud 291*
Rappel 330*, 393*
Rasim Bey 324
Rassegna 93
Rauf Paşa 320, 323
Rausas, Pelissie du 263*
Raymond, Jacgues 94*
Reboul 352*
Reclus, Elisée 44, 372, 372*, 407, 408*
Redcliff, Lord (Sir Stradford Canning) 122, 123*
Redif Paşa 77, 78*, 229*, 312, 313
Réforme 93, 284*, 433*, 437*, 458
Remhouler 95*
Renauld, L 264*
République Française 170*
Resmo 574*, 576
Reşid Bey 335
Reşid Paşa (Büyük) 63, 123, 123*, 248*
Reşid Paşa 63, 344*
Reşid Saffet (Atabinen) 397*, 398*
Revue Commerciale du Levant 88, 94, 438, 465, 487, 492, 509, 513, 520, 523, 524, 532, 534, 540*, 541, 548, 553, 566, 568, 569, 571, 573, 578, 586, 588, 590, 591, 598.
Revue des Deux Mondes 258*
Revue des Revues 386
Revue Française 340*
Revue Génerale des sciences de Paris 573
Revue Médico-Pharmacetique 88
Rey, Alexis 437*, 559
Rıdvan Paşa 105, 344*, 356
Rıza Paşa 105, 160, 206, 212, 238
Rıza Paşa, Serasker 160, 206*
Ricault 32, 404*, 405
Richard, W 534
Richelieu 402
Richter, Jean Paul 283, 283*
Risal, P 68, 68*
Rize 536*
Robespierre 310*, 400*, 409*
Roche, Emile 598
Rodes, Jean 460
Rodos Adası 336*, 437*, 568, 569, 570, 573
Roma 82*, 205*
Roosewelt, Theodore 387, 387*

Roscher 484
Rosenbusch 576
Rotterdam 528
Rouet, Edouard 63*
Rouet, Lucien 63
Rousseau, Louis 230*, 231, 232*, 242, 252, 253, 255, 290*, 292, 397
Routière Frédéric 95*
Rouvier, Maurice 169*, 529*
Rumelihisarı 223, 299, 315, 316
Rusçuk 53, 54, 65*
Rüştü Paşa, Mütercim 214, 214*

S

Sabah 66, 86
Sabahaddin Bey, Sultanzâde, Prens 9, 9*, 14, 17, 348, 350, 354*, 359*, 360, 360* 362, 362*, 363, 364*, 367, 371*, 372, 376, 380, 385, 386, 387, 390, 393*
Sabah-ül-hayr 376*
Sabahyan, Ermeni Patriği 272
Sabri Efendi 335*, 338
Sabuncuoğlu 510
Sadakat 183, 268, 330, 363, 365, 552, 606
Sadi 23, 82, 248
Sadowa 472, 472*
Sadullah Paşa 215*, 421*
Safvet Paşa 230, 247*, 284*, 305*
Said Bey, Kemalpaşazâde Lastik 74*
Said Duhani 225*
Said Paşa, İngiliz 150*, 215, 317v, 320
Said Paşa, Kamilpaşazâde 202
Said Paşa, Sadrazam 69, 69*, 202, 214*, 221, 221*, 264* ,290, 320
Said Paşa, Sertabib 203
Saint-Georges Sokağı 519
Saint-Germain, M. 204
Saint James Gazette 170*
Saint Louis 402
Saint-Petersbourg 122 , 225*, 311
Sakız Adası 56, 455, 516, 568
Salih Bey 374*
Salim Efendi 308
Salisbury, Lord 352*
Samatya 132, 336
Sami Mustafa Efendi 419*
Samipaşazâde Sezai 360*, 369*, 388
Samsun 430, 435, 438, 450, 451, 454, 532, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 548
San'a 74, 595
Sancak 286, 310, 491, 532, 556
Sandwith, Doktor 237
Sante 554
Saraybosna 65*, 472
Sarayburnu 119
Sason 139, 139*, 309*, 334*
Sassi, A. 543
Sathas Efendi 374*
Sava Paşa 268
Schlesische Zeitung 255*, 257, 258
Schrimpf, Georges 507
Sebuh Efendi 302
Sedan 561*
Selahaddin Efendi, Şehzade 178, 192, 193, 193*,
Selahaddin-i Eyyubi 271
Selanik 7, 19*, 23, 33, 93*, 140, 325, 416*, 430, 437, 459, 460, 461, 470, 472, 477, 496, 577, 580, 584, 586, 587, 588, 589
Selanik (Gazete) 588
Selim Efendi, Şehzade 31, 195
Selim II 183*
Selim III 61*
Selim I, Yavuz Sultan 183, 380*, 389
Selma Sultan 193*
Sémaphore du Marseille 83, 148*, 159, 159*
Seniçe 590*
Seniha Sultan 349, 350*, 353, 360, 371
Serez 307, 472, 584*, 586
Serfiçe 590*
Servet-i Fünun 57, 90
Serviçen efendi 289*
Sevilal-Sharon, Moshe 238*
Shakespeare 299
Siam Free Press 201*
Siècle 257*, 371, 375*, 386*, 388, 391, 393
Siirt 414, 542*
Silistre 53
Simav 515
Simionaki Efendi 308
Sinan Paşa 150*
Sinapyan 31*, 57, 106

Sinop 529, 531, 540, 541
Sirenaik 596, 597
Sirkeci 56, 99, 119, 140
Sisam Adası 570, 574
Sivas 310*, 409, 430, 455, 474, 532, 534, 541
Slivnitza 47
Sofya 44, 47*, 50, 51, 53, 99, 471, 534
Soir 172, 393, 431
Soldenhof, Sefel 122
Soma 470, 478, 508, 509
Sordée, Paul le 94*
Söke 478
Sömbeki 565, 568
Spectateur Orient 62*
Straasburger Zeitung 422*
Stamboul 66*, 86, 94*, 114*, 330*, 403*, 414*, 438*, 443*, 444*, 479*
Standart 308*
Strabon 56, 57
Strasbourg 532
Strumnitza 585
Stuttgart 587
Stylianidès 507
Sue, Eugène 39, 39*
Sufli 582
Sully 191
Sultanahmet Meydanı 468*, 557
Surhantag 92
Süeydiye 547
Süleyman Efendi, Şehzade 195
Süleyman I, Kanuni Sultan 183*, 249, 407
Süleymaniye 542*
Süleyman Paşa 344
Süreyya Bey 142, 403, 419
Sürmene 536

Ş

Şakir Paşa 141
Şam 65*, 121*, 141*, 336, 418, 429, 430, 436, 460*, 467, 470, 476, 479*, 495, 547, 550, 554, 558, 559, 560, 564
Şarki Karahisar 532*
Şefik Bey, Kaymakam 335, 339*, 346
Şems 66
Şerafeddin Mağmumi 339*, 346
Şevket Bey 161
Şevket Efendi, Şehzade 195
Şevket Paşa, Müşir 148, 206
Şevki Efendi, Şeyh 374*
Şimşir, Bilal N. 224*
Şinasi 63, 74
Şişli 140, 335*
Şura-yı Osmani 394*
Şura-yı Ümmet 199*, 371*, 388

T

Taaz 595*
Tacchella, Odriade 578
Tacitus 102, 102*
Tahiroğlu, Bülent 415*
Tahir Paşa, Bitlis Valisi 251
Tahir Paşa, Müşir 106, 106*, 147
Tahsin Paşa 15*, 15, 16, 16*, 24, 94, 104, 154*, 196, 200, 422
Taif 194, 223, 224, 254*, 300, 331, 349
Takvim-i Vekayi 62, 62*, 63, 66, 76*, 405
Talat Bey 403
Taner Timur 19, 20, 22, 120, 121, 123
Tarabya 275, 468
Tarik 73, 74
Tarsus 430, 522, 524, 526, 527, 549
Tasvir-i Efkar 74
Taşoz Adası 116, 584*
Taşlıca 590*
Tatvan 542
Tayyar Paşa 344*
Tchitalichté 66*
Tebisdon, Henri 94*
Tekirdağ (Rodosto) 577, 582, 583
Telegraphe du Bosphore 66*
Telegrapho, El 93
Temps 33, 92*, 226*, 229*, 247*, 251*, 267*, 268, 269*, 272, 273*, 274*, 291*, 298*, 300, 302*, 305*, 307*, 308*, 309*, 310*, 314*, 316*, 318*, 320*, 322*, 323, 324*, 375*, 460*, 469*
Teodor Kasap 67
Terakki 90,171
Tercüman-ı Ahval 76
Tercüman-ı Hakikat 68, 68*, 77, 90
Tevfik Paşa, Mısır Hıdivi 116*
Tevfik Paşa, Sadrazam 185*, 203, 198
Thalasso, Adolphe 95*
The Oriental Advertiser 86

The Review Of Review 386*
Theàtis 66*
Thiers, Adolphe 225*, 310, 310*, 400*, 401*
Thraki 66, 90, 276
Tırnova 50*, 477
Tiberius 102, 102*
Tiempo, El 93
Timur, Taner 120*, 121*, 123*
Tire 478, 516
Tite-Live 310
Times 49, 169*, 200, 376*, 388*, 390*
Tirimüjgan Kadınefendi 21, 155, 157, 164, 170
Tobruk 479*, 596
Tokat 455*, 532, 541
Torbalı 470, 478
Tosun Bey 374*
Trablusgarp 204, 254, 335, 344*, 345, 348, 357, 358, 361*, 363, 365, 375, 382, 431, 443, 595, 596, 598
Trablusşam 550, 553, 554*, 555
Trabzon 33, 256*, 385, 430, 443, 476, 532, 536, 539, 540, 541, 543, 588
Tribune 170*, 386*
Tricon, Charles 62*
Trieste 498, 512, 520, 525, 538, 568, 581, 594, 595
Trompette 66*
Trouchard, Madam 95*
Tubini 361*
Tumayan, Vincent 523
Turchia 87
Turhan Paşa 285, 358*
Turquie 32*, 63, 64
Turquie Contemporaine 334*, 339*
Tutel, Eser 117*

U

Ubicini 64, 79, 213, 248, 265*
Univers 183*, 184*, 200*, 391
Urfa 430, 474, 546*
Urquhart, D. 405*
Us, Hakkı Tarık 13*, 289*, 304*, 305*, 307*, 309*, 310*, 318*
Uşak 515
Uzuncaova 469
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 224*

Ü

Ünye 536, 540
Üsküdar 62, 118, 124, 130, 169, 422*, 500
Üsküp 51, 470, 472, 477, 585, 590, 591
Üzülmez 530

V

Vahdeddin 178, 192, 193, 215, 473
Vakit 32*, 66, 72, 73, 74, 271, 295, 296
Vallaury, Alexandre 451*
Vallona 591
Vambery 189*, 199*, 200*
Van 267*, 276
Vandel, Albert 81*
Varisco 598
Varna 48*, 49, 50*, 330v, 580
Vartan Paşa 93*
Vassilaki Sarakiotti Bey 302
Vendeuvre, Baron de 526
Venedik 102, 102*, 472*, 595
Vernali 586
Vernali, Antoine 584, 586
Verninac 61*, 62
Victor Emmanuel, (İtalya Kralı) 136
Vidin 53
Vidocq, François 123, 123*
Vie Illustrée 178*, 393*
Vik 66*
Virgilius, Publius Maro 100, 100*
Vital Cuinet 309
Vitali, Kont 529*
Viterbo 526
Viyana 39, 44, 94, 205*, 215*, 276, 305*, 346*, 348, 413, 471, 472, 473, 581, 587
Volney 64
Volo 580

W

Werney 265*
Westminster Gazette 190*, 200*, 202*
Wilhelm, Fatih 240*
Wilhelm II 11, 12, 18, 19, 22, 81, 109, 117, 166, 199, 203, 204, 205, 467, 469, 484, 485, 560, 561
WilIcoks, Sir W 544
World 200*, 375*

Y

Yafa 83*, 429, 443, 460, 470, 478, 560*, 561, 562, 563, 564
Yakub Cemil 341*
Yalova 502*
Yanya 307, 308, 577, 590, 591, 592, 594, 595
Yaşar Bey 374*
Yavakos III, Rum Patriği 90
Yedikule 133, 207, 306, 443, 494, 549
Yeni Asır 94*
Yeni Fikir 394*
Yeşilköy 21, 52, 56, 130, 271, 276, 492
Yezid bin Muaviye 224*
Yıldız 343*, 348*
Yorgaki Efendi 289*
Yozgat 522*
Yusuf Bey 374*
Yusuf Efendi 304*
Yusuf Fehmi 80*, 113*
Yusuf İzzeddin Efendi, Şehzade 170, 185, 186, 188, 190, 192, 197
Yusufyan, Zare 88, 92
Yusuf Ziya Bey, Kudüs Mebusu 322
Yüksek Kaldırım Sokağı 65, 86

Z

Zafir Efendi, Şeyh 241*
Zaimis 575
Zarifi, Banker 214
Zarifyan Kardeşler 534*
Zeki Bey 374*
Zeki Paşa, Tophane Nâzırı 169, 348
Zeman 66*
Zeytun 430
Zile 532, 541
Ziraat Gazetesi 90
Ziya Molla, Deli 73
Ziya Paşa 69, 69*, 70, 70*, 215, 215*
Zonguldak 507, 508, 529*, 530*, 531
Zühdi Efendi 312
Zühdü Bey 338